

9(и)3
Д72

Мих. Драгоманов.

Старі хартії ВІЛЬНОСТІ.

ВИДАННЯ ДРУГЕ.

Михайло Драгоманов

ЦІНА 40 КОП.

ВИДАВНИЦТВО
„РАНОК“
№ 11.

Склад: „Нингарія Л. Ідзіновського“, Київ Хрещатин 29.

1907

УКРАЇНСЬКІ ГАЗЕТИ Й ЖУРНАЛИ

Передплата приймається

„РАДА“

ГІК ВІСНАНИ ЄРГІЙ

ГАЗЕТА ПОЛІТИЧНА, ЕКОНОМІЧНА І ЛІТЕРАТУРНА

Виходить у Києві щодня, окрім поведілля.

ЦІНА: З пересилкою на рік 6 карб., на пір року 3 карб. 25 к. на 3 м.
1 карб. 75 к., на 1 міс. 65 к. За границею: на рік 11 карб., на пір року 5 карб.
50 к., на 3 м. 2 карб. 75 к., на 1 м. 1 карб. Ціна окремого № 4 коп.

Адреса: Київ, Волода Швабська ул. 13 Б.

Редактор М. Павловський. Видавець С. Чекаленко.

„Літературно-Науковий Вістник“

УКРАЇНСЬКИЙ МІСЯСНИК.

ЩО ВИХОДИТЬ ЕКО У КІЄВІ, ВИХОДИТЬ У КИЇВІ (2 ГІК ВІСНАНИ).

При близькій участі: В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Коцюбинського,
В. Леонтовича, М. Лозинського, І. Франка й ин.

Передплата на цілий рік 6 руб., на вилат: 1 січня 2 р., 1 марта, 1 червня
1 вересня по 1 р. 60 к., Адреса: Київ, Прорізна 20.

Видавець М. Грушевський. Редактор Ф. Красяцький.

„Світова Зірниця“

СВІТАНСЬКИЙ ТИЖЕННИК ЗІ СМІСЛОВИЩЕМ ДОДАТКОМ:

„ЧИТАЙТЕ ДІТІ!“

Ціна з додатком для дітей — на рік 3 карб., на пір року 1 карб. 50 к., на
3 міс. 80 к., на 1 м. 30 к., окреме число 7 к.

Адреса: г. Могіляв—Подільський, Найська ул.

Редактор-видавця І. Воложинський.

„ДІЛО“

ЩОБІВНА УКРАЇНСЬКА ГАЗЕТА, ВИХОДИТЬ У КІЄВІ.

Передплата в Росії на рік 18 карб., на 1/2 р. 9 карб., в Австрії на рік
32 кар., на 1/2 р. 16 кар., Адреса: Австрія, Львів, (Lemberg) ул. Баторія 24.

„НА РОЗСВІТІ“, літературний місячник української мови й середніх шкіл.
Ціна 4 к., в Росії 2 р., Австрія, Львів (Lemberg).

Мих. Драгоманов.

Старі хартії
ВІЛЬНОСТІ

Історичні нариси.

Видання друге.

ВИДАВНИЦТВО
„РАНОК“
№ 11.

I. Вступні замітки.

Вільні і абсолютно-монархічні держави Європи в XVIII ст.—Думка про давність вільності і новість деспотизму.—Вільність стародавня в Азії і Європі. Старий східний велико-паніський деспотизм і теократичний лібералізм.—Вільність і деспотизм у класичних народів.—Германська і слов'янська стародавня вільність. Її хисткість.—Середньовічна вільність.—Подібність політичного ладу у європейських народів в XIV ст. Неподібність у йому з XV—XVI ст. Зріст абсолютизму в більшій часті континентальних держав; захопання і зріст вільності в Англії, Нідерландах, Швейцарії і в колоніях північно-американських.—Велика французька революція і заведення конституційного правління в західно-європейських державах.—Різниця між старими вільними державами і новими конституційними.—Вартість науки про старі вільні порядки.

В XVIII ст. з великих держав Європи тільки в одній Англії була державна вільність. В Іспанії, Франції, Пруссії панував монархічний деспотизм, як і в Росії. В державах корони Габсбургів, котрі тоді досить слабо були сполучені і належали до династії de jure на стані персональної унії, вдержувались ще кравей сейми, але на ділі сила їх була не велика перед королівсько-царською бюрократією, навіть у самій Венгрії, в котрій вільні класові порядки задержали найбільше сили. На континенті Європи вільні порядки були в силі тільки у маленьких державах, як Нідерланди, Швейцарія і олігархічні республіки італійські, Генуезська і Венеціанська, та в Польщі, котра ледве держалась через боротьбу релігійну і сепаратизм непольських народів: українців і білорусів. В останніх менших державах Європи політичні порядки зближались до порядків більших абсолютних монархій, так що найменший князь у Германії або в Італії змагався робити з себе копію великого самодержавного короля Франції, хоч у деяких німецьких державках і зоставались ще середньовічні сейми.

Такий характер політичних порядків більшої частини держав Європи в суті своїй мало одривнявся од тодішніх порядків держав азійських і навіть абсолютизмом своїм переважував державу китайську, в котрій абсолютизм богдыхана обмежують національні звичаї і вчена бюрократія. Державний абсолютизм у

КИЇВ

Друкарня Барського, Хрещатик 40.

1907

7 24234

БЛІОТЕКА
М. М. Драгоманова

європейських народів XVIII ст. не відповідав досить високому станові розвитку розумового, до якого піднялись уже, з часів новонародження наук і умілостей (renaissance) принаймні вищі круги громади,—і котрий був оснований на вільності досліду. Не відповідав він і тим прикладам, і тим ідеям, котрі освічені європейці міг вносити із віршених тоді, або класичних літератур старої Греції і Риму, в котрих був досить дужий елемент ідей республіканських. Через те серед освічених людей XVIII ст. склалися два круги політичних думок: по одному—абсолютна власть государів мусила служити просвіті і громадській рівності між людьми, ламаючи зостанкі середньовічних „забобонів“ (superstitions) і феодалізму, — це теорія просвіченого деспотизму; по другому—принцип вільности мусив перенестись із круга життя розумового в круг життя політичного, де абсолютизм государів мусив замінитися волею народів — це теорія лібералізму.

Теорія лібералізму в більшій часті європейських держав XVIII ст., котримі правила абсолютної монархії, мусила являтися в головах освічених людей, як думка абстрактна, філософична. Тільки-ж і тоді при тих зв'язках, які вже існували між різними європейськими країнами і які, де дали, все збільшувались, піддані абсолютних держав не могли не підпадати під вплив прикладів вільніших держав. Окрім того сама вчентість, а в деяких випадках фамільні спомини в аристократичних сім'ях, нагадували і підданам абсолютних держав, що бою часи, коли і в їх землях існували вільні порядки, подібні напр. до англійських. Пригадаймо, що і в абсолютній Франції ще 1614 р. збирались послы од класів громадських (états généraux) і що ще 1649—1651 рр. в часи дитинства Людовика XIV, найабсолютнішого монарха, короля-сонця (le roi soleil, — імя мало чим одмінне од титулу царів азійських, старих і нових), — було одмінне збір таких послів. Та і в самій найабсолютнішій Московщині останній земський собор був ще 1698 р.

Нема нічого дивного, коли в головах де-кого з освічених європейців, підданих абсолютних монархій, почали складатись поряд з абстрактними, філософськими основами лібералізму і основи історичні.

У Франції вже в останні роки царювання Людовика XIV, граф де Буленвіліє (de Bouainvilliers) написав працю „Історія старого правління у Франції разом з 14 листами про парламент або спільні собори народів“. (Histoire dell'ancien gouvernement de la France, avec 14 lettres sur les parlements ou états généraux. Amsterdam, 1737, 3 томи). Цей твір, як і другі історично-політичні твори того-ж автора, довго ходив у Франції в рукописах, аж поки надруковано було його по смерті автора за границею Франції, в Голандії. Другі твори його були надруковані теж або в Го-

ландії або в Лондоні). Гр. де Буленвіліє проводив аристократично-ліберальну тенденцію, що перші французькі королі були виборними проводирими французьких воєнок, котрих прямими потомками являються французькі аристократи і що пізніші королі, а надто третьої династії, одтіснили аристократію од управління в державі і підкорили націю під ярмо (subjuguèrent la nation) рядом узурпації.

Трохи згодом після виходу в світ твору Гр. Буленвіліє вчений корист, теж панського роду, барон де Монтеск'є, оглянувши держанні порядки всього світа, древнього і нового, в творі про дух законів (Sur l'esprit des lois, перше видання в 1748 р.) вказав своїм землякам на порядки англійські, як на такі, котрі найбільше одповідають потребам громадським. Ці-ж „прекрасні порядки“ англійські Монтеск'є виводив „із лісів Германії“, прямо од описаних Тацитом звичаїв старих германців, котрі заложили майже всі нові західно-європейські держави.

Так отож і в тих державах Європи, що в XVIII ст. були абсолютно-монархічними, заложені були основи учення, котре кілька разів висловлювалось в словах: „вільність — річ стародавня, а деспотизм — річ нова“. З XVIII ст. така думка була підперта цілим рядом дослідів, котрі мали цілі не тільки практично-політичні, але й науково-історичні, дослідів по історії не тільки Англії з Шотландією, але і Франції, Германії, а нарешті і Росії.

Науково історичний досвід, вкупі з вияснюванням державно-правових думок показав, що наші, теперішні думки про вільність, це продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути признані цілком однаковими ні з якими стародавніми думками, — але що дійсно в старовину були два періоди існування по своєму, вільних порядків: первісний і середньовічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описав Тацит в своєму творі про германців, або до тих, які в південних славян бачили візантійські писателі, і про котрих існування у руських славян ще в XI до XIII ст. говорять на кожній сторінці літописі руські, — безперечно були в усіх європейських народів. Головна ознака таких порядків—існування народного Збору (віча, кути, громади) з більшою чи меншою перевагою його сили над властю старшин і начальника. У старих греків і італійців такі громадсько-племінні порядки розвинулись у свідомі республіки, в котрих, дякуючи високій культурі, покладено було початок і нашого наукового лібералізму. По правді кажучи, порядки такі — загалом людські, бо їх існування відкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів древнього Сходу до зросту серед їх воєнсько-жречеських деспотій. На Сході древні сільські громади пережили і довгі часи цих деспотій, хоч тільки як низ-

ча інстанція адміністративно-державного життя, в котрому вищу ступінь займає священна особа царя-деспота. Це існування на Сході громади з певною самоуправною, часто ширшою, ніж та, яку дозволяє європейським сільським, а то й городським громадам централізована бюрократія, нагадує нам про єдність людської природи і в крузі громадських відносин і про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків. Східна громадська самоуправа, котру напр. в Індії можна прослідити од часів Вед до наших, показує, що і народи східні зовсім не раби з самої природи*). Тільки що ті народи не змогли вдержати самоуправи, коли перейшли од життя невеличкими громадами-племеними, з простим економічним господарством випасним або хліборобським, до великих національних або інтернаціональних культурних держав, котрі прийняли форму деспотії. Але там, де географічні умови сприяли кантональній відрубності й поряд з високою культурою, (напр. у Фініції) бачимо і серед східного народу семітської породи державні порядки, подібні до тих, які були в першу добу старих грецьких і італійських городських республік.

Окрім того і у народів східних ми бачимо, що фетишістичне обожання царів держиться тільки в один період, а потім настає другий, в котрім складається наука про обов'язки царів і навіть про право підданих скидати лихих царів і замінити їх добрим. На жаль, до нас не дійшли ніякі політичні писання старосхідні, окрім жидівських, індійських та китайських, але вони все таки можуть дати де який образ думок східних народів про царську владу.

З книг законодавчих індійських найбільше важна та, котра помічена іменем божественної особи Ману**). Ману навчає, що царь—велике божество, котре держить в руках своїх кару, донема потрібну для людської громади. Але „кару не може по правді прикладати той, хто не має помічників, ні людина дурна, жадна, ні така, котрої розум не здібний поліпшуватись, ні така, котра оддається тілесним розкошам“. Через те Ману навчає, як царь мусить радітись з вищими достойниками, котрих зрештою він сам вибирає з людей благородних, з родин, котрі вже перше давали царям таких радників, як царь мусить радітись окрім того з полами (брахманами), і велить царям учити закон божий (Веди), науку про державу, науку діялек-

*) Див. книгу англійського юриста Мейна (H. Maine, Village Communities, в рос. перекладі Г. Мэнь, Деревенські Общини на Востоці и Западѣ).

**) Закони Ману (Manava-Dharma-Sastra) переклав на французьку мову Лоиселеур-дес-Лонгшампс, а на англійську Bühler (в колекції М. Міллера: Святи книги Сходу—The Sacred Books of the East, т. XXV, зо вступом). Тепер повнявся новий французький переклад Ф. Штрехлі—в Annales du Musée Guimet.

тики і про вищу душу, а також навчатись од народа про суть рідких торгів і заробітків, а надто привчатись в день і ночі здержувати свої почуття. Ману особливо перелічує 10 пороків, котрі (в царів) походять з любови до розкошів і 8 пороків, котрі походять з гніву; од усіх цих пороків мусить бергтись царь, бо перші шкідливі для його здоров'я і для добродітелі, а другі небезпечні для самого його життя, як напр. пристрась до полювання, до гри, до сну вдень, привычка гудити людей, пристрась до жінок, до пиянства, танців і музики, до нічкесного подорожування, переносництва, насильства, заздрости, обрибування, гарбання чужого маєтку, лайки, погрози“. Ману просто каже, що „царь, котрий з дурноти притисне державу, буде вкупі з родом своїм швидко позбавлений життя і царства.“ *)

Цю останню думку Ману немов розвивають китайські моралісти, а надто Менгдзі або, як його назвали європейці на латинській мові, Mencius, що жив в IV. ст. до Р. Хр.**). По словам Менгдзі: „народ—найважніший елемент у державі, а царь—менший“, „Царя поставляє бог (небо), але через народ“. Коли один цар спитав Менгдзі: „Чи піддани можуть скидати і вбивати царів?“, то Менгдзі одповів: „Той, хто робить неспокій у громаді, зветься розбійником, а той, хто робить не по правді, зветься мошеником. Розбійників і мошеників ми знемо просто злочинцями. Я чув про те, як убито злочинця Шоу (останній цар з династії Шанг), але не чув про те, щоб убито того царя“. Цими словами китайський філософ хотів сказати, що лихий царь уже тим самим перестає бути царем і стає звичайним злочинцем. Подібно проповідували в Європі багато пізніше клерикальні писателі, католики і пуритани, опираючись на біблійні приклади.

У народів старого Сходу бачимо і проби встановити державний уряд одмінний од воляжного царства, а власне царство

*) З подібними умовами виступає все право на царство сам царь-персидський Дарій I з знаменитий напис на Бергстунській скелі: „Аурамада (бог Ормузд) післав мене і други боги за те, що я не був злим, ні брехном, ні насильником, ні я, ні рід мій. Я правив згідно з законом, я не насильствовав ні над праведним, ні над добродійним. Чоловіка, котрий боронив мій ім'я, я нагороджував, а того, хто грішив, я вбивав по правді.“ (Переклад наданий улі авт. Оррети, Le peuple et la langue des Mèdes; Spiegel Die ältesten Keilschriften. Російський переклад, по Шинтено, в I т. „Всеобщей історії літератури“ В. Корша.

**) Твори його перекладені були на латинську мову в 1824 р.—Mencius seu vel Mencius, edidit latina interpretatione Stanislaus Julien, а з цього видання зробив французький переклад Pauthier. Оскільки вплив англійської переклад теорії і біографії китайського філософа в праці James Legge, The Life and Works of Mencius. With Essays and notes (1875). Німецька монографія Faber, Eine Staateslehre auf ethischer Grundlage, oder Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Menasius. (Erlfeld, 1874).

попівське, основане на певнім моральнім принципі—релігії, і в певній мірі контролюване товариством попів. Приклади такого „божого правління“, теократії, знаходимо в Єгипті, починаючи з XX династії (коло 1100 р. до Р. Хр.) і потім в коалізованій єгиптянами Ефіопії (Нубії), звідки царі-попи не раз забирали владу і над Єгиптом, де стара звичка задержала царство воцаряє. Так напр. коло 775 р. до Р. Хр. цар-піп ефіопський Пінна покорив собі воцарів царів Єгипту і зробив на спомин того рельеф, котрий можна назвати найстарішим символічним образом думки про перевагу духовної влади над світською: Пінна стоїть перед сидячим богом Озірісом, а перед царем-попом лежать повержені ниц царі світські, котрі мають на головах звичайний знак царського достоїнства—змію. В Фінікії (в Тірі) бачимо попа на престолі царським коло 800 р. до Р. Хр., в Вавилоні коло 560 р., в Ірані маг Гаумата (Лжемерид греків) захоплює владу 521 р. *).

На жаль ми нічого не знаємо докладного і точного про ці проби теократії. Грецькі писателі (Геродот, Дюдор і др.) передали нам короткі спомини про гуманність де яких царів-попів, напр. Сабакона, та звістки про те, як будинок упорядкована була попами праця і життя царів, як будинок в Єгипті був звичай після смерті царя судити його діла, при чому перед попами, котрі ховали тіло царя, май вжитися усякий скривджений царем і обвинуватити царя, через що будинок не мало царів зоставалось без похорону,—кара страшна для єгиптянина **).

Важко тепер розібрати, скільки в таких оповіданнях виявились точні факти, а наскільки вони передають нам тільки вринки ідеалів, котрі склалися серед єгипетського попіства, а надто в ті часи, коли в Єгипті панували чужі царі: перси, а потім македонсько-греки ***). Але в усьміх разі подібні оповідання, котрі чули ж писателі класичні в Єгипті, входили в число тих елементів, з котрих склався теократичний лібералізм,

*) Завважимо, що всі ці проби попівського царювання являються зовсім не в початку історії скіаких народів, як думали же не так давно філософи історії, збиті з вірної думки оповіданнями азійської клерикальної літератури, як напр. індійської і жидівської, а в пізнішу добу, після краху воцарюючого царства, про котре напр. в Єгипті досить докладно тепер звісно з єгипетських надписів. Недавно знайдено в Вавилоні надписи, з котрих видно, що там перші володарі (патеси) були разом царі і попи, але ж певно функція воцаря і в їх переважала попівську, як і в Єгипті. Пригадаймо, що і початкові грецькі царі мали і попівську функцію, але вона не зменшувала їх переважно воцарюючого характеру.

**) Див. особляно у Дюбюа, *Bibliotheca*, I, 70—72.

***) З цього боку інтересні оповідання Геродота про нещастівість і депотизм царів, що будували великі піраміди,—мов би то ті царі не давали народові ходити в храми. Тепер, коли нові учні прочитали надписи тих царів, ці оповідання показались неправими, але вони показують, що в часи Геродота ходили серед єгиптян лобожні оповідання, ворожі царям.

який, вкупі з другими проявами клерикалізму, вироблявся в старому світі і перейшов з його в середні віки, в світ християнський.

Література індійська дає багато оповідань про боротьбу попів-брахманів з царями (кшатріями), але оповідання ці і хронологія їх такі фантастичні, що по їх не можна виробити собі точного історичного образу проб теократії в Індії. Можна тільки догадуватися, що і тут були тенденції попівського царства і теократичного лібералізму. Напр. характерне одне оповідання в Багават-Пурани про те, як один цар вдарив брахмана і як син брахмана скрикнув: „Ох! поведінка царів, котри виховались, мов ворони, річками, що ім кидати, подібна до поведінки собак або дівринок, котри зневажають своїх господарів“. Цікаво, що і в пізніші часи, коли ставалися нові царі, то брахман вигукував: „Ось ваш цар, люди! а наш царь—Сомат“ (бог служби церковної **).

Найсніше ми можемо собі уявити теократичний лібералізм жидівський, котрий склався в часі існування жидівської національно-релігійної федерації під старшинством єрусалимського храму і його собору (сінагоги) після того, як часта жидів вернулася із вавилонського полону і жила в підданстві державі перській і греко-сірійській. Хоч де які місця Біблії і говорять про царів, як про „помозаньник божих“, але загальний настрої писателів біблійних далеко неприхильний до світського царства. Де які псалми, напр. 72-ий, дають ідеал царя-оборонця слабших і бідних, карателя притиснителя, але це говориться як молитва до Бога. Другі псалми говорять про те, що дійсні царі здавались складачам псалмів, далекими од такого ідеалу, та: що ці поети єрусалимські сінагоги кликали самого Бога судити судів-царів неправедних (див. псалом 94 і знаменитий псалом 82, переробка котрого Державиним уявлялась за „якобінську“ поезію). Постановою про царство, котру читаємо у *Второзаконію*, більш песимістична, ніж оптимістична. „Коли ввійдеш у землю, котру Єгова дасть тобі, і скажеш: я хочу поставити над собою царя подібно до других народів, що навкруги мене, то поставиши над собою царя, котрого тобі вибере Єгова Бог твій. Ти візьмеш собі царя з числа твоїх братів, але не можеш брати собі царем чужинця, котрий не буде братом твоїм. Тільки він хай не держить багато коней і хай не повертає народ у Єгипет (то б то в неволу) за для того, щоб мати багато коней... Хай не держить він багато жінок... і хай не збирає багато срібла й золота. І коли він сяде на престолі царства свого, хай напише собі у книгу список із цього закону, котрий він візьме у попів. Хай держить він його завжди

**) Виплиски з індійського письменства про брахманів і другі касты заведені в англійський перекладом у I. Muir, *Original sanscrit texts* і т. д., т. I.

перед собою і читає що-дня життя свого, щоб навчився боя-тись Єгови Бога свого і глядіти, і сповинати закон цей і всі його повеління, щоб серце його не гордувало над братами його і щоб він не одступав од повеління закону ні направо, ні наліво, щоб тим проловяжити діл в царстві своєму для його (царя) самого і для дітей його серед Ізраїля". (XVII, 15—20).

Останні слова, очевидно, звучать, як свого рода *si no—no!* але й взагалі в усьому цьому місці книги закону Ізраїльського за царем не признається власта законодавча, котра, як і вибір царя, цілком оддається в уста Бога, то б то його по-слів—свещенників і нарочито поставлених Богом пророків. Ці пророки являються навіть в історичних книгах Біблії постійними контролорами царів, котрих вони через помазання став-лять на царство або й скидають із царства, як Самуїл, Слїсей і др. Але цього мало: у багатьох місцях Біблії сама уста-нова царства світського, воєнського, над Ізраїлем виставляється, як бунт проти єдиного законного царя—самого Єгови і його органів—попів і пророків.

Далі нам прийдемо не раз говорити про вплив жидів-ського теократичного лібералізму на новоевропейські народи і в середині віки, і в часи реформації, а через те ми приведемо тепер його характерні вирази.

Так, коли народ Ізраїльський предложив Гедеонові цар-ство, після того як той увільнив його од мадімітів, Гедеон сказав: „Я не буду панувати над вами, ні сини мої не будуть панувати над вами; Єгова буде панувати над вами“. (Кн. Суд-дів, VIII, 22). Скоро після цих слів стоїть у книзі Суддів ха-рактерний аполог про дерева, котри шукають собі царя. Апо-лог той вклядено в уста Іотама, сина Гедеонова, після того, як Схемські люди поставили його брата Абімелека царем:

„Колїсь дерева дуже забажали вибрати собі царя і ска-зали оликовому дереву: „Царюй над нами!“ Але оликове де-рево одповіло їм: Чи я мушу втратити мою оливу, котра служ-жить на честь Богу і людям, і ходити туди й сюди, щоб бути старшим над другими деревами?“—Потім дерева сказали фи-говому дереву: „Іди, царюй над нами!“ І фігове дерево одпо-віло: „Чи я мушу втратити свою солодкість, свій добрий плід?“ і т. д.—Потім дерева сказали виноградній лозі: „Іди, царюй над нами!“ І виноградна лоза одповіла: „Чи я мушу втратити своє добре вино, котре радує Бога і людей?“ і т. д.—Тоді де-рева сказали тернину: „Іди, царюй над нами!“ І тернина одпо-віла деревам: „Коли ви справді хочете помазати мене на царя, то йдіть, станьте під мою тїнь, а інакше оги видіє з тер-нини і пожере її кедрї ливанські“. (Кн. Суддів IX, 8—15).

Дуже характерне оповідання про конечну встанову во-яцького царства серед Ізраїля: „Старшини Ізраїля приступили до Самуїла і сказали: „Постав нам царя, щоб судив над нами“. І Самуїл моливсь до Єгови, і Єгова сказав Самуїлу: „Не те тебе

одкинули вони, а мене, щоб я не царював над ни-ми...“ І Самуїл сказав слова Єгови народу, котрий просив собі царя: „Ось як буде держати себе з вами царь, котрий буде царювати над вами: він візьме ваших синів і посадить одних поганяти на колісних його, а других заберє в кіпницю і вони будуть бігати коло його колесниць. І він візьме ще других і поставит їх начальниками над тисячами і п'ятдесят-ками, а інших заставить працювати на його нивах, жати, та виробляти воєнську зброю і всікі знадобі для колесниць. Він візьме також дочок ваших і поробить із їх прислужниць коло курів, куховарок і хлібарниць. Він візьме також ваші ниви, ваші виноградники, ваші добрі оликові садки і оддасть слу-гам своїм. Він стане брати десятину зо всього, що ви посіяли і з винограду вашого, котрий він зібрав, і оддасть своїм чи-новникам і слугам. Він візьме ваших слуг і служниць, і ліп-ших із молоді вашої, і ослів ваших і поше їх на роботи. Він братимє десятину з вашого товару, — і він станеть його рабами. І в той день він кричатимє проти царя, котрого ви собі ви-брали, але Єгова не послухає вас в той день“ (І. кн. Самуїла, VIII, 4—18.)

Звісно, що в остаточному зводі біблійних книг, як вони тепер лежать перед нами, стоять поряд з вище-наведеними словами другі, в котрих пророк такя згоджується, по повелін-ню Єгови, помазати Ізраїльтяном царя, але в книзі пророка Осїї установа царства рішче обявляється гірхом: „Од днів Гібеї (міста, де поставлений був царем Сау) ти соргиши, Ізраїлю!“ каже Єгова в тій книзі, а в другим місці там же уста-нова царства згадується поряд із ідолопоклонством: „Ізраїль одкинув добро, ворог буде його переслідувати! Вони поставили царів без мого повеління і начальників без мого відома; вони наробили ідолів із свого срібла й золота,—ось черз що бу-дуть вони знищені“ (Кн. Осїї, X, 9; VIII, 3—4. *).

Ми побачимо далі, як цей біблійний теократичний лібералізм впливав на новоевропейські народи і як він увійшов в новоевропейський лібералізм, як один з основних його елемен-тів, і тим послужив звязком між політичною думкою старого Сходу і нового Заходу.

* Ми не маємо рації тут спинятися на тому, як тенденцію, а не іс-торично розказано в теперішніх біблійних книгах про початок царства в Ізраїлі. З гори можна думати, що і в жидів, як у других народів, теократія була не початковою формою державного життя, а пізнішою. Навіть місця в книгах Суддів, Самуїла і Царів, у котрих заковались уривки з найбільше реальних історичних споминів, показуєть, як у жидів після торжків громад-сько-плеємних стало зростати черз війну з сусідями царство воєнське, як далі коло царів і їх хрэмів впорядковалось пошівство, котрого перше були тїлькі початки. А вже тоді, коли царства жидівські були зруйновані, вони застались єдиними керманичами нації, і під персьяською державою стали на чолі також її світського життя.

Обертаючись до старого Заходу ми бачимо, що народ, котрий вславився своєю вільністю над усіма — греки — в початку своєї писаної історії покорявся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки. Гомерівські поеми наскрізь переняті такими думками, і в знаменитій картині народнього збору (ради) в II пісні Іліади сама богиня Афина виголошує їх ось якими словами: «Не гарне многовласт! Один хай буде пан, один царь, которого поставив син Крона». (Іліада, II, 203—206). Трудно сказати рішуче, коли складені були ці слова; чи в старіші часи, в чисто царську добу грецької історії, чи в часи тіранів, коли редаговані були письмом Гомерівські поеми (при Плістраті). Але по тому, що вище наведені слова натякують на опозицію, котра, в агадній сцені в Іліяді проявляє себе в особі Терсіта, що «записує нападки на царя», можна думати, що ті слова Афини і вся та сцена були остаточною зредатованою вже при початку республіканського перевороту в містах і країнах Греції. Тодішні поети грецької очевидно не похваляли того перевороту.

Колі нарешті він допершився і коли потім сталося так, що вільні греки одбили страшно силу перськіх царів, котрі підірали в грецьких городах владу царів і тіранів і сами одержували од їх поміч, тоді республіканська свідомість грецька виявилася в гордій фразі Ехзіла в трагедії «Перси», де на запит перської царниці про афинців: «Хто пан над ними і хто господарює над народом?» хор одповідає: «Вони не зуться нічими рабами і нікому не піддані!» (Ехзіл, Перси, 211—212).

Геродот виявив не самодовольство грецького республіканця ось в яких словах, написаних з приводу війни між афинцями і ріжкими їх ворогами, до вигнання тіранів і послі: «Не одним прикладом, а скрізь показується, наскільки добра річ — рівність права: поки афинці були під тіранами, вони не могли перемогти на війні нікого з своїх сусідів. Але увільнившись од тіранів, вони стали першими над сусідами. Це показує, що поки вони були в неволі, то не напружалися, бо робили на пана, а коли здобули волю, то кожний пильно старався робити на себе»^{*)}.

Найвищий ступінь республіканської, а до того і демократичної свідомості в грецькому письменстві знаходимо в драмі Евріпіда «Просительки» (Προσπίτες) в розмові між посланцем тебанського царя Креонта і Тезеєм.

*) Геродот, Історія, V, 78. У Геродота, як і у багатьох інших грецьких писателів, термін політична воля виражається словом «рівність права» (ἰσότης), власне — рівне право сло-ва. ἰσότης — рівноласа, ἰσότης — рівнозаконня, рівноправність. В тім місці, де Геродот оповідає про стасування тіранів на Самосі (III, 142), він уживав і загальнішого терміну вільність — ἀλευρία, котрий уживається охоче пізнішими писателями, кало прихильники власне демократичній формі республіки, як Пліній.

«Хто тірани цієї землі?» питає посланець, прийшовши в Афіни, а Тезей йому одповідає:

Цей город (держав) не правиться одним, він вільний! Народ (ἄνθρωποι) тут царствує, ... не вважаючи багато на заможність, бо й бідний тут має рівне право!»

Колі посланець заявив, що в його державі править один, а не юрба (ἄνθρωποι) і далі гавніть демократичну управу, то геродот афинський, (котрий по старим оповіданням і сам був царем), одповідає довгою промовою, з котрої ми привелимо ось які слова:

«Нема нічого більше згубного для держави, як тірані! Перш усього в такім царю нема загального закону, а править один, котрий володіє законом тільки для самого себе, і право не рівне для всіх. Колі ж закони написані (публічні), тоді й бідний і заможний мають рівне право, і найбідніший може одповідати заможному такою-ж лайкою, як та, котру він почує; і менший подлає більшого, коли на його боді правда. Вільність буває тоді, коли питають: хто хоче сказати прилюдно добру раду державі? Тоді, хто хоче — виходить наперед, а хто не хоче — мовчить. Чи може бути в державі більша рівність од такої? Там, де народ пакує над країною, він кохается в своїх дотепних, сміливих громадянах. А цар, вважає такого собі подорогом, і ліпших, котрих вважає здатними думати, вбиває, страхаючись за своє царство (тіранію). Як може бути сильною та держава, коли в її хтось один може зрізати, мов колоски на весняному полі, сміливих громадян і зривати молодих? Це варто збирати худобу і засоби для дітей, коли це веде тільки до того, щоб готувати тіранові багатіе життя? Або чи варто пильно виховувати дічат-дочок, щоб утішити тірана і принести слези батькові й матері? Ліпше мені не жити, ніж бачити, як мої дочок поведуть до шлюбу силою!»^{*)}.

Тільки грецьке письменство не довго встояло на таких республіканських і демократичних думках. Вже Геродот, мабуть надивнившись на сварки між ріжкими політичними силами в грецьких державах, покориштувався нагодою, щоб виложити з певним об'єктивним скептицизмом сучасні йому доводи за й проти ріжких форм, управ, в промовах, котрі бунім то сказали три перси після того, як убили царя-мага Смердіса. Можна сказати, що в цих промовах зведена була до купи політична проба класичного світа, бо й спеціальні політики, як

*) Евріпід, Просительки, 339—455. В словах про зрізання громадян, мов колосків на полі, Евріпід натякає на анекдот, котрий ріжні класичні писателі приказали до ріжких тіранів у Греції і в Італії, де б то як тіран хотів передати приятелів слов раку, як треба управити державою, тим, що колоски по полю з його посланцем, збивав колоски, котр. піднімались вище. Це був тіпичний, брочячий анекдот. Див. у Геродота, V, 92; Арістотеля, Політика, III, 8, 3; Тита Лівія, I, 54).

Арістотель і Полібій, мало прибавили до уваг Геродотових персів. Через те ми приведемо тут ці характерні промови.

Отан би то сказав: «Я думаю, що нікому вже з нас не слід бути одноцарством (монархом); це я неприємно, й негарно. Ви бачили, до чого дійшло насильство Камбіза, і сами терпіли од насильства мага. Та я який може бути добрий порядок при монархії, котрий може робити безкарно все, що хоче? Коли б навіть найліпший з усіх людей здобув таку владу, то вона б легко вивела його з звичайного йому настрою духа. Вітхи, серед котрих живе монарх, родять у його дух насильства, а заздрість прирощена всім людям. Маючи ці два грихи, він (монарх) стає взагалі лихим: одні злочинства він робить з насильства, а други з заздрости. Хоча чоловік, котрий має царство, мусив би й не почувати заздрости, бо має всякі вітхи, але звичайно царь инакше держить себе з громадянами, він заздрить навіть тому, нащо існують і живуть ліпші громадяни, сприяє лихим і слухає з найбільшим задоволенням брехень. Найтрудніше з ним те, що коли ти не дуже його хвалиш, то він невдоволений, мов би то ти його не шануєш, а коли ти його хвалити незвичайно, то він невдоволений тобою, як облесним. Нарешті скажу найголовніше: він (монарх) дамає батьківські звичаї, насилує жінок і вбиває без суду^{*)}. Народоправство ж перш усього зветься именем найліпшим з усіх: рівноправство (ізономія), а далі воно нічого не робить такого, як монарх: на уряді народ назначає по жеребу, вський уряд у його одновідає перед ним, всяка постановна передається на громадську раду. Через те я ражу скасувати монархію і оддати владу народові^{***)}.

Мегабаз ради установити олігархію і промовив так: «Те, що сказав Отан про скасування монархії, сказав би і я, але коли він радить передати владу народові, то він одходить од ліпшої думки, бо нема нічого дурнішого і насильнішого, як нічкмана юрба. Нечуване діло, щоб люди, визволившись од насильства тирана, оддалися насильству незанузданого народа. Коли тиран що робить, то хоч розуміє, що він робить, а у народа нема і того розуміння. Та і як може розуміти що небудь той, хто нічого не чивис і не знає нічого доброго і статочного, а кидається до справи як буйний потік? Хай установаля-

*) Зважжено, що жидівський пророк, коли виставляє царське насильство, наводить приклади з групи осіб: неволи, тоді як грецький писателі ставлять більше ознаки неволі державної; та все таки і Геродот, і други грецькі писателі в таких випадках виставляють також прикмети неволі особистої. Очевидно, що існування особистого невольництва в старому світі мало вплив і на державне життя, в котрому монарх брав собі за приклад відносини господаря, пана, (визити): до раба.

**) Зважжено, що в цій промові Отана і в дальших його словах, слова монарх, тиран і царь (βασιλεύς) уживаються, як однакові. Систематична різниця між ними встановилась уже пізніше, в часи Арістотеля.

ють народоправство, ті, хто бажає лиха персам, а ми виберемо собі раду з найліпших людей і оддамо їм владу. Найліпші люди даватимуть і найліпші постанови».

Третій подав свою думку Дарій, сказавши так: «Мені здається, що думка Мегабаза про народ правдива, а про олігархію—ні. З трьох предлоджених способів управи, коли кожний з їх буде в найліпшому стані, це-б то демократія, олігархія і монархія, я волюю останню. Не може бути нічого ліпшого, як управа одного найліпшого чоловіка. Маючи найліпші заміри, він буде безхитро пранити народом. До того вірніше буд-вбережана тайна замірів проти ворогів. Навпаки, в олігархії, де кілька людей достойних ведуть спільні справи, виходять палкі сварки, кожний хоче собі першества і хоче дати перевагу своїй раді, то і доходить до великого ворогування. Од ворогування виходять повстання, од повстання убійства, а од убійства доходить до монархії,—звідки й видно, наскільки вона ліпша, ніж інші управи. Дальше при управі народній неминучі пороки, а коли вони є, то порочні люди не ворогують проміж себе з powodu держаного добра, а лущаться одно з одним, і звичайно лихі для держави люди стоять на одго. Так тягнеться доки не вийтись один який провудить народа і не покладе кінця такому станові. Тоді народ дивується на такого чоловіка, а далі той, на кого дивуються, стає монархом—і з цього знов покажується, що монархія—найліпша управа».—(Геродот, Історія, III, 80—82).

Геродот став на тому, що об'єктивно звів різні думки про хиби і добрі боки трьох політичних сістем: монархії, олігархії і демократії. Але більша частина пізніших писателів грецьких явно дивиться з нехиттю на демократію і обертається прихильно до олігархії і навіть до монархії. На те було багато причин, і ми далеко б зайшли, коли б почали розбирати їх. Ми можемо тут тільки коротко вказати на найголовніші з їх.

Безперечно, що безпосередне порядкування всіх справ державних, в тім числі і заграничних, народньою радою мало свої невгоди, між иншим через неспостійність палкого народу. Цю хибу афинської демократії вказав напр. промовець (оратор) Ісократ в промові про мир (52 і далі). Значні невгоди мало і настановляння урядників (чиновників) по жеребу, про котру говорить Отан у Геродота, як про одну з головних ознак демократії, хоч напр., в Афинах важні урядники, стратеги, в речах котрих було війське, дипломатичне і фінанси, ніколи не настановлялись по жеребу, а вибирались у народній раді. Таке настановляння урядників по жеребу, як і поділ уряду між кількома особами (два цари в Спарті, кілька архонтів в Афинах, два консули в Римі і т. п.) витікали з вічного страху старих республік, щоб який урядник не захопив у свої руки найвищої влади, а цей характеристичний для тих республік страх витікав з почуття їх хисткости. Але звісно, такий спосіб на-

становлення урядників, по правді, викликував проти себе закиди і наміски подоби до тих, які говорив Сократ. (Див. Ксенофонт. Спомини про Сократа I, 2, 4). Мусила одвернути багатьох греків од демократії, або навіть взагалі од республіки і та жорстока, руйнівна боротьба між партіями в часи Пелопонезської війни, яку описав Фукидід і котра піддала йому премудру, хоч гірку увагу: „Безумний чоловік! щоб подужати своїх ворогів, він хоче зламати ті самі закони, котрі в часи подібних заколотів стояли б на сторожі від спільного добра; він нищить те, що могло б охоронити його самого, коли б йому прийшла потреба стати під захист тих законів“. Гіркість цієї уваги ще збільшується думкою Фукидида, що „чоловік і під управою законів легко склеться до проступків“ *).

З часів Пелопонезської війни не тільки явний реакціонер Арістофан пише злобні карикатури на демократію (див. особливо комедію „Кініжники“, в котрій Демос виставлений зовсім ідіотом), але й Сократ, котрий не хвалив олігархічного перевороту 412 р., висміює демос. Ученики Сократа, як Ксенофонт і Платон, пішли далі на цій дорозі. Тут ми бачимо цікаву річ, як в греських громадах поступ моральної філософії починає йти об руку з політичною реакцією.

Головна причина такої чудної речі лежить у тому, що, починаючи з Сократа або навіть ще з Піфагора, древня філософія вступила в період, котрий завершився виробом думок християнських, і серед неї почав вироблятися абстрактно-ідеалістичний світогляд, котрий прикладав до людських осіб і громад абсолютну мірку, проти котрої всяка людська громада виявлялася так несовершеною, що це мусило викликати до неї у мораліста тільки огидливість. Цей моралістичний ідеалізм привів уже стоїків до явного песімізму, котрий з часом у християн дійшов до повної зневаги до громади земної для громади небесної, божой (Civitas Dei св. Августина), до манашеського вітання од людського товариства **).

В ранніші часи початки таких поглядів приводили філософів до думки про те, що урядова власть в громаді мусить бути в руках не реального народу з його хизбами і слабостями, а в руках совершених людей, аристократів (уряду ліпших), наймудріших, або в руках наймудрішого і найбодородітельні-

* Фукидід. Пелопонезська війна, III, 84. Треба зауважати, що в Афінах, де народ звався привик до демократичного уряду, він держав себе далеко спокійніше, аніж де інде, і не було таких проявів кривавої боротьби партій, як напр. в Керкірі.

** Це вітання мало собі попередників і в старі віки, особливо в Єгипті, де перш усього розвивалося християнське манастиство, але на жаль ми мало про те знаємо. Більш відоме опшведиченство найісаяське про котре з часів походу Олександра Македонського почала доходити чуття і в світ поречення і греський.

шого—тірана *). Але позаяк ідеалістична філософія не давала ясної одповіді на запит, яким же способом можна знайти і держати на вишньому уряді таких найліпших людей, то ця філософія в життю політичному тільки підпирала реакцію проти демократії, на користь фактичної олігархії і тіранії, далеких од совершенства. Це між иншим поясняє те, що де які ученики Сократа взяли участь в олігархічному перевороті 412 р. і навіть в уряді 30 тіранів 404 р., а Аліквіад держав себе часто як звичайний тіран.

З політичних писателів, учеників Сократа, Ксенофонт в однім своїм творі (Держава афинян) висміяв афинську демократію, в другім (Держава лакедемонян) похвалив фактичну олігархію спартанську, а в двох теоретичних прапях „Гіерон або про тіранію“ і „Кіропедія“ явно виставив своїм ідеалом монархію, навіть обставлену церемоніалом на азійський лад, оддалюючим підданих од монарха як од істоти вищої. Тільки ж треба пам'ятати, що монархія Ксенофонта, як узагалі древніх учителів, східних, як і класичних, зовсім не монархія династична, а дійсно диктатура „найліпшої особи, котра по всьому ліпша од своїх підданих“ **).

Другий знаменитий ученик Сократа, Платон, в своїм творі про Державу виложив ідеал олігархічний (урядування філософів і воєнків, про котрих Платон мав думки мало одмінні од думок брахманів про касту), тоді, як в розмові Політик Платон дивиться на царів, по гомеровському, як на пастихів народу. В розмові про Закони Платон хоч збудував сложну конституцію із урядів демократичних і з аристократичних, з тим, що олігархія в лиці 10 найстаріших з ради сторожів закону (номофілактів) ставиться на чолі держави, та все таки говорить, що найліпший уряд був би уряд „молодого,

* Думки самого Сократа про це Ксенофонт передає в таких словах: „За царя і архонта Сократ узяв не тих, хто держав скипетр, або котри вибрали нижчі од їх, але тих, хто віне урядувати“. З дальших слів Ксенофонта видно, що Сократ воля більше уряд найбільше мудрого монарха, або тірана, і коли його питали, що буде, коли тіран не хоче слухати правдивих уваг, або почеє вбивати тих, хто їх робить йому, то Сократ не знаходив одповіді, окрім такої, що тоді самому-ж тіранові гірш буде, що він же сам тоді впаде. (Ксенофонт, Спомини, III, 9, 10—13). Так в політичних думках знаменитого мораліста не було власне політичного, конституційного елемента.

** Кіропедія, VIII, 1, 40. Ми побачимо далі, що „легітима“ монархія—це уряд ліпшого часу, і власне більше західний, ніж східний. З поводу Ксенофонтського твору про тіранію, написаного, як розмова між постом Симоном і сіракузьким тіраном Гіероном, ми зауважимо, що грецька історія робить звичайно вважання переважно республіканським, між иншим через те, що в ній звичайно виставляють як перший план Спарту і Афіни, тоді як у Сіракузах тіранія була майже постійною формою уряду, Сіракузи ж теж грали важну ролю в греському світі, політичну і культурну.

розумного, спосібного до науки, пам'ятливого, сміливого, великодушного тирана" *).

Тим часом, як найвидніші грецькі учителі так оддальялись у своїх ідеалах од демократії і навіть од республіки, життя поставило перед Греками ще нову справу: національну єдність. Ні Афіни, ні Спарта, ні Фви, котрі по черзі здобували собі перевагу і провідництво (гегемонію) серед грецьких громад, не були в силах установити ту єдність. Тим часом та єдність була потрібна в ім'я багатьох матеріальних і моральних інтересів в самій європейській Греції, а окрім того розселення греків по берегах Середземного моря і навіть в середині Єгипту і Азії і конкуренція їх з фінікійцями підняли справу ще по ширшу політичну спілку. Після невдачі попередніх проб гегемонії серед грецьких громад, замір звести греків до єдності виявили погрішені чужинці (варвари), царі Македонії, Пилип і Олександр, і на перших порах їм це й удалося. Не всі греки були раді такій на-пів-варварській і царській гегемонії, але були між грецькими вчителями такі, котрі привітали її, хоч і не зрікались зовсім привычного республіканського уряду в рідних ім громадах. Так афінський промовець (оратор) Ісократ в листі до Пилипа радить йому „встановити між греками згоду, а воявати з варварами“. Афінський промовець змагається так виложити спосіб поступування македонського царя з ріжними народами, його підданими: він мусять „грекам добродійствувати, над македонянами царювати (по царському, а не по тиранському, додає Ісократ), а над варварами господарювати“ (Ісократ, Пилип, 16, 154, 155). На ділі важко було вдержати такі тонкі одини,—і вже Олександр Великий почав брати собі вид і звички азійського деспота, котрих в принципі, як ми бачили, не одкидав і Ксенофонт. Грецькі держави, основані після Олександра В. в Єгипті і в Азії, були вже чистими деспотіями і мусяли впливати своєю політичною формою на весь грецький світ.

Македонсько-царська гегемонія була зрештою дуже поверхова, побічна проява в самій Греції і через те там не могла держатись міцно. Окрім того, греки загато вже привикли до республік, а багато грецьких громад і до демократії, щоб зрестись зовсім цих форм уряду. Через це новий період тиранів у Греції (перший період може бути вложений у роки 650—500, другий в р. 350—150 до Р. Хр.) був там добою завязтого взаємного вибивання ріжних громадських елементів. А в той же

* Платон, Закопи, III, 709—710. Звісно, що учені не погоджуються в справі, чи дійсно твори „Держава афінська“ і „Держава лакедемонська“ написані Ксенофонтим, а „Політик“ і „Закопи“ Платоном. Та для нас тут важна не справа особистого авторства цих творів, а ті думки, котрі в їх виложені, і котрі ходили під тим чи иншим іменем.

час поєднання греків на основі республіканській не могло виробитись не тільки з побічних причин, а і через те, що інтелігенція грецька, як ми бачили, оддальялась од республіканського ідеалу за для ідей абсолютного морального суверенства.

В період македонський грецька думка пробувала стати на більш позитивну точку при обдумуванні справи форм державних, на точку відносно-історичну, котра одна тільки й може бути признана за політичну. Цей замір видно в Політиці Арістотеля і в VI книзі історичної праці Полібія. Але Арістотель власне ухилився од обміркування справи політичного ідеалу, а дав переважно класифікацію відомих йому форм державних, поділивши їх на три правильні: царство (basileia), аристократія і політія (politeia, поміркована демократія) і три неправильні: тиранія, олігархія і демократія. Коли в новій Європі Політіка Арістотеля вважалась джерелом ліберально-демократичних думок, то більше через звод історично-політичного матеріалу, ніж через звод думки.

Полібій власне розложив Арістотелевих шість статичних видів уряду в динамічному, історичному порядку, показав, як царство (котре Полібій вважає перше за виборне, а далі за наслідственне) переходить в тиранію, як утиски тиранії викликають аристократичний переворот, як аристократія переходить в олігархію, як ця остання викликає демократію, котра потім переходить в охлократію (панування юрби, черні), а ця дає на останку привід до появи знов пана і монарха (basileus kai monarchus). „Такий, каже Полібій, круг урядів, природний порядок, по котрому вони мінються і знов вертаються до початкового уряду“.

Спинити такий кругохід і вдержати вільність (λευτοτης) пошало за грецьких громад, по думці Полібія, тільки державні Лікурга, котрий злив у одно елементи монархії, аристократії. Але це мудріший з цього погляду, по думці того знаменитого грека історика, державний уряд Риму, котрого гегемонію над вселенною (οικουμένην) Полібій радить одверто признати своїм землякам.

Поки що ми не будемо розбирати думок Полібія про римську державу, а вкажемо тільки на те, що й цей найрозумніший із древніх істориків не доглядав, що форми римської республіки були так само, як і форми грецьких республік прилагоджені тільки для держави городської, а зовсім не для національної, а тим менше для інтернаціональної.

Писана історія показує нам з самого початку Рим, як монархію, з царями виборними і дожиттєвими. Мабуть це не найстарша форма, перед котрою мусяла бути монархія героїчно-династична, подібна до тих, які ми бачимо в гомерівській Греції. В усяких разі писана історія розкаже нам, як в кінці VI в. до Р. Хр. римська монархія була замінена республікою аристо-

кратичною, котра потім приблизилась до демократії. Тільки ж не вважаючи на те, що в Римі досить довго існувала республіка досить демократична, література римська не дає нам прикладів такої республіканської свідомості і взагалі таких політичних писань, які бачимо в літературі грецькій. Єдине римське писання, котре можна поставити поряд з згаданими грецькими, це розмова Цицерона про Державу (*De Republica*), котра на жаль дійшла до нас не цілою, як і багато власне найліпших історичних писань грецьких і римських (як Політика Аристотеля, Історія Полібія, писання Таїта і др.) — ознака, що древня публіка не дуже то ними цікавилась.

Писання Цицерона є власне викладом думок Полібія про римську державу, з тою одмінюю, що ідеалом для Цицерона являється все таки монархія, подібна до тієї, про яку марив автор твору про закони, котрий приписується Платонові. Через те Цицерон оступається і за римську історичну монархію, кажучи, що злочини останнього царя не можуть вменшувати гарних боків उसого монархичного ладу *).

Тут ми завважаємо, що напроти думок Полібія і Цицерона в римській державній ладі по вигнанню царів переважав аристократичний елемент — сенат, на склад котрого народ ніколи не мав прямого впливу. В одміню од ради (*consilium*) афинської і навіть сенату спартанського (*герусія*), сенат римський ніколи не був виборною колегією: сенаторів з початку встановляв царі, потім консули, опісля цензори. Народний вибір впливав на склад сенату тільки почасті і посередню після закону 325 р. до Р. Хр. (*lex Ovinia*), по котрому виборні вищі урядники, як консули, претори і курульські едлі обов'язково становились сенаторами. Але самодержавні в своєму крузі і нікому не одповдаючи цензори могли виключити всякого з списку сенаторів, котрий робився раз у 5 років. Це цензорське самодержавство, вкупі з другими подібними до його, перейшло з часів Сулли на різних імператорів, од котрих став зосім залежати склад сенату. Нам відомий склад сенату в 179 р. до Р. Хр., в часах найбільшого демократизму римської держави. Тоді на 304 сенаторів аристократія (патріційська і плебейська) мала своїх 179 членів, між котрими одна патріційська родина Корнеліїв мала 23 сенаторів (*Willems, Le senat romain sous la république*). Як мало демократичного елемента могло вносити в сенат те, що в нім мусили сидіти бувші

* Див. особливо кн. П. Цицерон перекладає слово тіран словом *dominus*, синонімом грецького *βασιλεύς*, одрізняючи його од слова царь-тех. Більше республіканського думу видно в словах, котрі Салюстий, вклада в уста Мемія: *робити все що хочеться, без страху кари, значить бути царем.* (*Nam impune quaelibet facere, id est regem esse, Bell. Jug. XXXI*). Нема що шукати цих слів у нових російських виданнях Салюстия, бо слова ці там тепер викладають.

вибрані народом вищі урядники, видно з того, що в найдемократичнішу добу римської історії, од р. 300 до 150 до Р. Хр., 305 консулів узяті був всього з 67 родин, між котрими 9 родин далі 160 консулів.

Полібій помінявся також, вбачаючи монархичний елемент римської республіки в консулах. Консули були власне урядники виконуваної власти, цілком республіканськими, котрих вибрав народній збір, а контролював сенат. Монархичний елемент в римській республіці був у диктатора, котрих назначали консули по постанові сенату, в цензорах, а особливо в трибунах плебейських, хоч і як чудним може це здатись на перший погляд. Трибуни плебейські були власне не стільки конституційною уступкою патрібів (в роді тих, які ми бачимо в Афинах, починаючи од реформи Солонана), скільки викруткою аристократії, котра, вдержуючи в цілости основи аристократичної конституції, давала плебейям урядників, котрі могли в окремих випадках спиняти її певні прояви, при чому показалося, уже в часах Граквіїв, що аристократія могла знайти серед самодержавних трибунів опору для того, щоб спинити заходи на користь демосу. З часів Сулли і Цезарів римська монархія вироблялась через надавання певним особам до смерті або на довгий час власти диктаторської і трибунської, а також цензорської, котра впливала на склад сенату. Напроти надіям Полібія і Цицерона впливість стала менше забезпеченою в мудрій римській державі, ніж в Афинах, де демос придбав собі славу легководущого *).

Вже в II в. до Р. Хр. римська держава показувала з себе чудну появу: городська республіка правила, як деспот, великою країною, котру вже Полібій звав більшою частиною вселеною. По середині вже виставими провінціями, котрі управлялись римськими чиновниками і Римом-республікою стояли союзники латинські і італійські, котрі задержали внутрішню автономію з порядками, подібними до римської республіки, але котрі були піддані Римові в усіх справах вишньої політики і були беззахисні проти насильства римських чиновників, або навіть उसого знатного римлянина. Союзники, котрі належали до неї, першї забажали зрівняння прав своїх, цивільних і політичних, з правами римлян. Римляни не хотіли всту-

* Уже Грот в своїй історії Греції завважив, що Афіни менше мали політичних законотів і переворотів після вигнання тірана Піліпа, ніж яка друга стара громада. Тим часом римська республіка постійно тряслась од страху, коли б хто не поховив царства і беззаконно збивав дідівши, чи владування претендента на царство: пригадаймо історію Суллія Кассія, деденівра Аппія Клавдія, Сп. Менія, Маннія Кантолійського, двох Граквіїв.

пити, і справа дійшла до союзницької війни 90—88 р.р. до Р. Хр.

Це була рішуча хвиля в історії підданої Римові вселеної. Коли б зрівняти прав союзників і римлян сталося при впорядкуванні федеративних відносин, то зложилася б була невідана досі велика ієрархічна федерально-республіканська держава, на взірць котрої описля впорядкувалися б і відносини до неї провінцій, — і в історії рано показався б приклад величезної держави, римської вселеної (*orbis romanus*) рівноправної і вільної. На жаль, ми мало знаємо про порядок, котрий дали собі союзники, повставши проти Риму. Древні історики, заняті майже виключно оповіданнями про пригоди вождів, не спинялись над такими справами. Тільки ж все так ми знаємо, що повставши проти Риму, союзники звали себе Італією і мали федеральний сенат в Корфінумі. *) В цьому сенатові, про спосіб вибору членів котрого ми зрештою нічого не знаємо, була вся сила конфедерації, хоч істнування подібної делегації і не було зовсім новою в старім світі. Коли б цей сенат удержався, то ми мали б в ньому міцний початок всесталінського представительного правління.

Тільки ж римський сенат ні за що не хотів допускати в свою середину федеративного представительства. Він згодився тільки на уступку, котра зовсім подібна до тієї, яка була зроблена плебам, коли встановлено трибунат, — це б то союзникам, котрі zostалися вірними Римові, або потім одпали од Італії, була дана рівність цивільних прав з римлянами, а що до прав політичних, то ніякого представительства в сенаті римським їм не давалось, а всі італійці були допущені тільки у народну раду в Римі, з тим, що вони були вписані в 8 або 10 нових триб, котрі мали подавати голос після 38 старих, римських триб, це б то тоді, коли власне справа бувала вже порішеною.

Окрім політичної несправедливості, така постанова мала в собі і політичний абсурд, бо допущення всіх вільних італійців у народну раду на тисім римським форумі, це б то повертання всієї Італії в один город Рим, могло привести тільки до того, що римська народна рада стратила всякий порядок і змісла. Це спершу дало тим більш перевагу сенатові в проведі державних справ, але скоро виявилось, що неупорядковані народні маси вкупі з військом стали підмогою для всяких претендентів на диктатуру, на монархічне самодержавство. Сенат не мав сили противитись тим претендентам і навіть сам

*) Діодор Сіцилійський, *Бібліотека*, XXXVII, 2. Рисуєши цікавий момент з написом *Italia ante* у *Vanucci*, *Storia dell' Italia Antica*, II, 171—176.

перший освятив початок нової монархії в Римі, признавши за Судалою титул імператора, даний йому військом, і встановивши для його дожиттєвоу диктатуру, котра мусила служити інтересам аристократії. Монархічне самодержавство встановилось нічою вже в час панування родини Цезарів. Вже Тиберій скасував повзбавлену всякої радці народну раду, перенісши її функції в сенат. В цей сенат римські самодержці стали вводити і італійців, а потім і провінціалів, між иншим і для того, щоб ослабити в сенаті республіканську опозицію. Це було добре для розширення в римському світі думок про цивільну рівність прав між римлянами, італійцями, провінціалами, але з політичного боку добиало остатки республіканських споминів серед вищої верстви римської людности.

З того часу римська держава поступала наперед в справі розширення цивільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських горожан, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211—217), не завершилась одна з найважливіших подій в історії, це б то: римське право громадянства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римської держави. Ця велика подія навіть мало звернула на себе увагу сучасних римлян (сучасні римські писателі не зволили навіть дати нам скільки небудь точних показань про неї), але в пізнішу добу (в V ст.) наслідки її прекрасно були показані в словах поета Рутілія, звернутих до Риму:

Fecisti patriam diversis gentibus unam:

Urbem fecisti, quae prius orbis erat.

Ти виробив спільну батьківщину для різних народів,

Ти зробив городом те, що було перше вселеною —

і в словах Клавдія: Рим „дав спільне ім'я для роду людського“ (*Humanum genus communi nomine fecit*).

Тільки ж цей поступ в цивільній, горожанській рівності, котрий становить головний змісл і славу історії Риму в усьому світі, ішов фатально, од часів невдачі італійської федерації, поряд з регресом в справі політичної вільности. Окрім чисто політичних причин, цьому помагав і дальший розвиток філософської думки греко-латинської в тім напрямку, котрий ми вже характеризували вище, обговорюючи грецьку філософію до тих часів, коли вона була перенесена в світ латинський. Абсолютно моралістичний світогляд розвивався далі в цій філософії, вкупі з початком космополітизму, або гуманізму. Але позаяк світ, вселена, людність тоді ще менше, ніж тепер, була політичною, організованою громадою, то цей космополітизм приводив тільки до індиферентизму (байдужности) до власне політичного життя в дійсних громадах. Сенека казав: „Ми обнімаємо духом дві громади (*respublicas*): одну велику і дійсно спільну (*publicam*), в котру входять і боги, і люди, а другу, до

котрої зачислив нас випадок народження, — і через це мудрець, навіть коли б він вийшов з своєї громади, то може, залишивши один куток, перейти в другу і ліпшу“. З такими думками і маючи ідеалом саме поліпшення особисто-моральне, Сенека дивується, як Катон Молодший міг не пережити кінця республіки в Римі (De Otto sapientis, VI, 1; Epistolae, 68, 2, 71).

Це значило проповідувати політичну байдужість. В громадському життю космополітизм філософії римського періоду безперечно вливав на розширення горожанської рівності і на засуд рабства, бо космополітизм філософів, як Сенека, Епіктет і др. навчав, що і раби, і пани рівні по природі. В цьому з філософами стали згоджуватися і юристи, як Флоренціян, Ульпіян, котрі говорили, що рабство єсть установа права народного, а не природного. Тільки ж абсолютно-моралістичний світогляд перешкоджав філософам домагатись навіть увільнення рабів у громаді. Епіктет, хоч сам був рабом, говорить що „дійсні раби це ті, хто вважає побічні для душі речі за добро, а дійсні вільні люди це ті, котрі не залежать од таких побічних речей; вони вільні навіть тоді, коли тіло знаходиться під властю другого. Ось де єдина дорога, котра веде до вільности“^{*)}.

Учителі християнські зовсім перевалили подібними думками і провели їх ще далі. Будучи провінціалами, переважно азійцями і африканцями, вони зовсім були чужі споминам старих республік Греції і Італії, а в той же час розрив з жидівською синагогою одривав їх од біблійного попису-пророцького лібералізму. Євангелія признає власть царя, а апостол Павло навчає, що всяка душа мусить повинуватись вищим властям, бо нема власті не од Бога, так що противлячися власті противлячися божій волі“ (Лист до римлян, XIII, 1—2, порів. лист І Петра II, 13—14). Призначаючи рівність усіх людей перед Христом в справах віри, (Павла Лист до Галатів, III, 25—28) апостоли вь той же час не одкидають рабства громадського, кажучи рабам: „кортежся панам не тільки добрим, але й жорстоким“ (І. Лист Петра, II, 18—22; Павла Лист до Ефесян, VI, 5—9, до Колосян, III, 22—25, до Тимохвія, VI, 1—4, до Тита II, 9—10) „Кортежся зо страхом і тремтючи в простоті серця вашого, прислуговуючися не на очі тільки, як чоловікоугодники, але як раби Христові, виконуючи волю божу од душі, служачи ширю, як Господу, а не як людям, знаючи, що кожний получит од Господа в міру добра,

котре він зробив, чи раб, чи вільний“ (Павла до Ефесян, VI, 5—8).

З погляду реально-громадського гуманно-космополітична, але абстрактно-моральна постанова справи про рабство класичними і християнськими гуманістами була ступнем назад, навіть проти постанови її у редакторів жидівських старозаконних книг. Ці редактори стояли на точці національно-релігійній і вважали хоч тільки самих жидів, але всіх, за слуг і дітей національного Бога Явге і через те думали, що жид не може держати прийнятні жиди в вичній неволі. Біблійний закон дозволяє жидові держати жиди в неволі тільки до сьмого року, або до року юбілейного (50-го) (Вихід, XXI, 2; Левіти, XXV, 40). Мабуць такі ради зоставались більш ідеальними, як і багато принісів старих азійських книг, котрі не зовсім точно зветься законами і котрі ніколи не мали в громадських справах сили наших законодавчих кодексів. Та все таки треба зважати, що прийнятні коло 400—300 рр. до Христа, коли складались книги, приписані Мусієві, в жидівській церкві-громаді національно-релігійна монархія (служба одному богу), коли ще не універсальний монотеїзм (однобожество), привели до признання рабства жиди в жиди дїлом беззаконним з тої рації, що всі жиди „слуги Бога, котрі живі іх усіх з Єгипту, і не можуть бути проданими, як раби“ (Левіти, XXV, 42).

Думка стійків і християн, що всі народи, всі люди рівні по природі і перед всевітнім Богом, показує вищу проти Біблії ступінь релігійного погляду, універсального,—але абстрактна од громадських відносин постанова справи про рабство усіх універсалістів була одною з причин, через котрі рабство все таки задержалось на довго, не вважачи на те, що вже од часів імператора Клавдія, при дворі котрого мали вплив вільноодрушеники, починаються слабші юридичні заходи, обмежити сваюло панів над рабами. Древнє рабство зимерло в західній Європі тільки в середині віки і не через вплив церкви і законів державних, а через упадок ремесел, при котрім раби змішались з колонами і другими на-пів-вільними селянами хайборобами^{*)}.

А ми вже казали, що існування рабства приватного одбивалось і на зрості політичного деспотизму.

Учителі християнські тільки в одній точці одкидали всяку слухняність начальству,—в справах віри. „Подумайте, чи добре буде перед Богом послухати вас більше, ніж Бога?“ казали, по словам автора Діів Апостольських, ап. Петро і Іван начальству єрусалимському, коли те забороняло їм ширити іх

^{*)} Розмови. Div. Laurent, Etudes sur l'histoire de l'humanité, III, 455—469; Janet Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale, I, 239—250.

^{*)} Треба одначе пам'ятати, що останки рабства дожили і в західній Європі до XVI—XVII ст., коли рабство було перенесене в Америку, де християни до останніх часів держали рабів-негрів, оправдаючи це рабство нім іншими тим, що негр—потомки Хама, котрого дітей прокляв сам Бог, щоб вони були рабами дітам Сима і Афета (Битія, IX, 23—28).

віри. (Дії Апост., IV, 19). Ці слова стали вихідною точкою для одлення віри од політики, або такого поєднання їх, при котрому власть церковна панувала б над світською. Але перше, це б то одлення віри од політики, церкви од держави, приходило на ум християнським учетелям тільки тоді, коли світське начальство переслідувало християн, а до другого, це б то до панування церковної влади над світською—християнські проводарі обернулися не швидко, аж тоді, коли серед церкви християнської виросла своя ерархія, єпископат та папство, котрі й заявили претензії перше на привілеї в державі, а потім і на панування над державою. Ці претензії мали деякий вплив на вироблення нових європейських думок про державну вільність,—але це сталося не скоро, аж у середині віки.

В перші ж часи християнства одмова християнина слухати начальства в справах віри давала йому в його власних очах тільки одно право, або швидше обов'язок—стати мучеником. До того ж занятій виключно здобуванням собі місця в царстві бо-жому, християнин зовсім зневажав справи держави людської. Тертуліян, забороняючи християнину бути вояком, або навіть державним урядником казав, що для християнина нема нічого більше далекого над справи громадської. (*Nec ulla magi res aliena quam publica*, гл. Havet, *Le christianisme et ses origines*, I, 355).

Так багато причин приводило до того, щоб держава „римського сита“ прийняла ч часам Діоклетяна та Кост. Вел. політичні форми зовсім подібні до азіатських деспотій і щоб в цім світі розвилися політичні думки про обов'язок покортятися державному начальству, такі, яких не знав навіть і старий Схід. Цікаво, що навіть спомини про республіканську основу пернішої влади римських імператорів, котра виросла через перенесення на одну особу найвищих республіканських урядів (*magistratus*), послужили одним з джерел такої думки про абсолютну римсько-візантійських імператорів, проти котрої власне виступали східні теоретики царської влади в пізнішу добу, як ми це бачили вище. На Сході царська власть мусила лишати незайманими національні звичаї і пописівські приписи, котрі поперед усього звалялись з законами. Тимчасом на думку римських юристів „те, що подабалось государеві, імператорові, має силу закона, бо постановою про його царство народ передав йому і переніс на його всю свою власть і силу“^{*)}. На цім ґрунті виросла думка, що імператор „вільний од закона“ (*legibus solutus, absolutus*). А позаяк на імператора перенесена

*) Ось оригінал цієї азіанської тези: *quod principi placuit, legis habet vigorem, utpote quem lege regia, quae de imperio eius lata est populus ei et in eum omne quod imperium et potestatem conferat*. (Ульпіян в *Digesta*, I, titul. IV, 1. Тезу цю постворив Юстиніан в своїх *Institutionibus*, I, tit. II, § 6).

була і релігійна святість держави, Бога-Риму, то абсолютний імператор став і богом (*deus*), не рахуючи вже того, що по уряду верховного жреця (*pontifex maximus*) він мав право і над релігією. Християнство вмякнуло контрестичний політеїстичний дух такої думки про божественність імператора, але мало перемінило його практичну суть, бо і воно завше признавало божественність початку імператорської влади, в чому зовсім упевнилось, коли імператори стали християнами. Так ч часам Юстиніяна, коли було завершене римське право, котре перейшло в спадок і новим народам, виросла думка, котра перейшла і до нових народів, виголошена в рескрипті Юстиніяна до Трибоніяна, що імператорська власть передана цареві Богом (*Deo auctore nostrum gubernantes imperium quod nobis a coelesti majestate traditum est. Digestorum prooemia*). Імператор став паном (*dominus, despotas, xipos*) підданих, в значінню їх господаря, а піддані стали його рабами (*colleas, servi*)^{*)}.

Це з'ясування політичних думок римсько-імператорських і християнських знайшло собі повний вираз в державі візантійській. Але ж цікаво, що ця монархична держава зовсім не показує нам прикладу легітимізму: звісно бо, що з 109 імператорів її тільки 34 вмерли спокійно, а 12 сами зреклись престолу, 18 вмерло в тюрмі, у 18 одрізано руки або носи, 20 задушено або отруєно. Так були міщні в Візантії на практиці спомини восточні і римські. Легітимізм виходить річю більш новою, ніж древньою і більш західно-європейською, ніж східною. Він вірні, звісно, на основі римсько-християнських політичних думок, але для своєї реалізації потребував тих, більше сложних, відносин, які склалися у західній Європі в середині віки, і між иншим, феодальні відносини вояцько-землевладельчого (лицарського) класу до свого шефа-короля, а також скасування особистого рабства і всіх тих відносин, звичок і почуття, які з тим зв'язані у панів і у рабів.

Щоб пояснити цю нашу думку, ми мусимо трохи зібігти наперд і порівняти в справі легітимізму з Візантією другі християнські держави.

*) Про зміст цих думок див. I, Marquart und Th. Mommsen, *Handbuch der römischen Alterthümer*, 2 B. II. Abth. Треба додати, що в документах законодавчих зживалось і в Візантії иншого, термину, ніж раб, а власне *hypothecis subditus*, котрий у нас перекладається: підданий, *subject*, *Unterthan* і т. и. Але коли сами піддані обертались до імператора римсько-візантійського, то звали себе рабами його. Навіть перші королі варварські, котрі сіли в провінціях західно-римських, пишучи до візантійського імператора, звали себе *servi* у тузи; така термінологія перейшла і в нові держави і кози, тільки поступено тратачи свій пераїсний грубий зміст відповидно тому, як старе рабство ставало менш моретним і як навіть слово *servus* (*serf, villanus*) одлилось од *colonus*. В Росції в московський період піддані звали себе холодами і щари, а в петербурзький період як Катерина II заборонила їм підписуватись раб, а замість писатись вірно-підданими.

3 новоевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше наближається Росія, в котрій з 23 царів од початку московського однодержавства при Івані III до наших часів (1462—1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий царь 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та, окрім того, ще вступило на престол через „двірцевий переворот“ 4 царі,—всього на 23 царів 14 перево отів, з котрих 12 так званих двірцевих. Приклад середньовічного, християнсько-феодалного легітимізму показує аж до самого кінця XVIII ст. Франція, де з 33 королів од Гюгона-Капета до Людовика XVI (987—1792) убито було тільки два королі, вже в XVI—XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки нарешті в 1793 р. 1 король був засуджений на смерть народним собором, після чого Франція вступила в добу новіших революційних переворотів (3 республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства).

Англія і в цьому показує оригінальну варіацію загальноєвропейської історії: тут з 35 королів од часу Вільяма Завойователя (1066) з династичних причин було скинуто 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарав на смерть парламент, 1 умер на чужині). З часу остаточної установи парламентської управи, після революції 1688 р., Англія стала взірцем новішого легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законотворчої держави і навіть сторожем конституції перед партіями. Цікаво що і в Росії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613—1682), коли царі часто скидали земські собори.

Тільки ж яка б там не була римсько-візантійська практика, а римсько-візантійський ідеал монархічної держави наслідували в середні віки вкупі з християнством і нові європейські народи: германці, славяни, фіно-угри.

Головний інтерес середніх віків і головна трудність їх досліду в тому, що все середньовічне життя єсть дуже складний конгломерат явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоевропейськими народами, що стояли на таких ступнях розвитку, які вже давно були пережиті греками і римлянами, а другі вдержалися з часів греко-римо-християнських і після нападу їх варварів і розвивалися в їх нових державах. В дальших статках ми будемо докладніше говорити про основні явища політичного порядку середньовічного і через те тепер подамо тільки загальний нарис їх зросту, на скільки це треба для вступної статті.

Між істориками і досі йдуть суперечки про те, які з середньовічних порядків у Західній Європі треба приписати „на-чалом“ римським, а які новим „варварським“, котрі не зовсім точно звуться германськими, бо одні з їх, напр. народні ради

того типу, який описаний в Тацитовій Германії, були порядки спільні всім варварам, а другі, напр. порядки феодално-клясові, склалися уже досить пізно після завоювання германцями римських країн *).

В усіх разі думки школи, котра виводила новоевропейську вільність з представствительними (парламентарними) порядками з „начал“ германських, тепер дуже підіяті. Нові, мікросопнічні досліді римської імперії і початку середніх віків показали, що напр. зерна представствительних порядків були і в римській імперії в зборах провінціальних **), не кажучи вже про собори церковні, і що ще в римські часи почали складатися і початки феодалізму, котрі і без варварів могли згодом повести до тих класових відносин, які в середні віки роздробили і ослабили центрально-державну владу і допомогли зростові крайової самоуправи і парламентарізму, не кажучи вже про самоуправу муніципальну, котра в римській імперії була дуже притиснена після періоду розцвіту, але зовсім не була скасована ***).

Тим часом ще недавно учені такої компетенції, як Фрімен, уважав можливим виводити, які і Монтескьє, англійські парламентарні порядки просто од старо-германських, котрі вдержалися би то в чистім віді в тих швейцарських кантонах, що мають управу т. зв. прямої демократії, законодавчі всенародні віча (Landesgemeinde). Другі, як напр. Стєбс (Stubbs), автор класичного твору про історію англійської конституції, дуже обмежують подібні думки, вказуючи на пізніші історичні умови, котрі придали англійським вільним порядкам їх характерну форму ****).

*) Порівняння народних рад у різних азійських народах див. у Фрімені в „Freeman, Comparative Politics; ест і рос. переклад п. з. „Сравнительная политология“ Герб. Селексер, зводчик змуду народні ради різних племен старого світа і нового, приходить до вислову, що віпча, яворна форма держави єсть пераісною формою (H. Spencer Sociology t. III, ест і польський, і російський переклад п. з. „Развитіе политических учреждений“). Порівнявочий антропологічний досліду дуже підіяті старі націоналістичні думки про якість єст одні „начал“ (елементи, принципи) класичних германських, славянських і т. я. і розширив думку про те, що одніи в порядках різних народів у різні часи мають характер тільки історичний, при чому бувають і комбінації різних „начал“, де б то ступені еволюції.

**) Добру монографію про їх дав Guizot, Les assemblies provinciales dans l'empire romain.

***). Постійність і зріст римських порядків і в перехідну добу, в V—IX ст. по Р. Хр., старатися показати, часто з блискучим успіхом, французький ученій Фостель де Куданж у своїх численних працях, котрі тепер виходять, по його смерті, під назвою „Histoire des institutions de l'ancienne France“. Германську націоналістичну традицію, хоч дуже ослаблену, відповідно до новіших методів наукового досліду, все ще вдержує Вајтц у своїй капиталній праці „Deutsche Verfassungsgeschichte“, 3 вид.

****) Коротко обиді теорії виведені в творях Фрімена і Стєбса, переложених на рос. мову в книзі З. Фрімен і В. Стєбс, Опыт по исто-

Важко не признати, що старогерманські порядки дуже перемінялись з того часу, коли вони були перенесені з малих громад на великі країни, після того, як германські громади, або товариства завоювали провінції римської імперії, і стрілясь там з римськими адміністративними порядками і підпали під вплив християнського поновства, котре в першу середньовічну добу, коли християнство ширилось за поміччю королів, підпирало в нових європейських державах зачатки монархії. Розслідуючи історію без наперд узятих думок не можна не бачити, що в першу половину середніх віків в новоевропейських державах, навіть чисто германських, не тільки розрослись класові поділи між людністю, а і політичні ідеали і навіть порядки приблизились дуже до римсько-візантійських, хоч, звісно, вже одна варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам діяти зовсім до римсько-візантійського ідеалу. Навіть швейцарські демократичні тепер кантони перейшли через період класової диференціації прав і підданства князям, так що настановати на безперервності швейцарських *Landsgemeinden* од Тацітовських часів значить робити натяжку, котра не оправдується документальною історією. Знаннті „старогерманські принципи вільності“, котрі проявлялись в народніх радах Тацітової Германії, коли і вдержались в новоевропейських державах після великого переселення народів, те в усякмі разі дуже атрофувались, так що новоевропейські вільні політичні порядки, коли і проявились в середні віки в ясно означених формах класових привілеїв і в класових, і земських радах, в представительних соборах, то тільки в добу дуже оддалену од великого переселення народів, вже в XIII—XIV ст.

Ми будемо говорити про це докладно в самих наших нарисах, коли нам прийдеться характеризувати середньовічні земські ради і хартії вільності. Тепер же вкажемо тільки на те, що напр. у франкській державі, зараз після того, як вона склалась на ґрунті римської Галлії, стара германська рада народна втратила і свій демократичний характер і своє політичне верховенство і обернулася у збір вищих духовних і світських урядників, залежних од короля, котрий *de jure* вважався таким же самодержцем, як і імператор візантійський. Та державна вільність, котра проявляється в земсько-класових радах XIII—XIV ст. і в відповідних їм хартіях, може бути названа старою стілкою проти того абсолютизму, який розвивався в європейських державах в XV—XVI століттях.

ри англійської конституції, перев. под ред. Ковалевського. Важніший твір Фрімана: Історія норманського завоювання Англії, його причини і результати. (The history of the Norman conquest, its causes and results) і Сребса конституціональна історія Англії (The constitutional history of England) включно до XV ст.

Але ж справді, коли ми поглянемо на західну Європу, напр. в XIV ст., то побачимо скрізь досить подібні політичні порядки. Найбільше характеристичними з їх являються класові і земські ради під ріжними назвами: парламенти, états, кортеси, ландтаги, сейми, собори і т. н., при чому племенні відмінні між народами не мають великої ваги, бо подібні між собою порядки ми бачимо у народів германських, славянських і у фіно-уральських угрів.

Правда, в славянському світі ми бачимо в цю власне добу відмінні од порядків держав романських і германських, тільки ж ці відмінні виходять не з однієї національної „начал“ цивілізації, а од ріжніш в часі, коли ріжні племена увійшли в історичне життя од їх географічних і культурних обставин і т. н., при чому проти гіпотези про відмінні племненних характеристик виступають і відмінні в політичних порядках самих славян.

Так в XIII—XIV ст., в часи, коли в романській і германській Європі склались уже більш або менш подібні проміж себе по своїм формам парламенти, в котрі входили представителі трьох або чотирьох класів, у більшій часті славян західних ми бачимо ще перевагу власті царської, подібною до власті перших Каролінгів, з соборами або сеймами аристократичними: духовних і бояр, шляхтичів, що не оддливихся од королівських урядників. При цьому у чехів, котрих історія втягала в німецьку імперію, сейми починають уже й тоді приближатись до типу німецьких ландтагів через поступлений допуск до їх представителів городів, а у поляків демократизація сеймів починає трохи згодом іти тільки в напрямку воєнському, землевладному, це б то в сеймі з XV ст. допускається дрібна шляхта. Ці польські політичні порядки XV ст., котрі потім в XVI—XVII ст. розвивались в так звану шляхетську демократію, можна порівняти з англійськими соборами прямих королівських вассалів, великих і малих, при норманських і перших анжуйських королях *).

Руські славяни, роскнуті на безмірному обширі і пізніше других вступивши в спільну європейську історію, ще і в XIII—XIV ст. більше других задержали у себе зостанків старої „демократії“, котру бачили у славян південних візантійські писателі VI—VII ст. У руських славян ще в XIII—XIV ст. задержувалась автономія дрібних країн (удільних князівств) і в їх задержали ще стару силу всенародні збори, віча, подібні до зборів Тацітових германців; це був—„удільновічечевой

*) Про віча, собори і сейми у західних славян князь Вл. Дьячків. Учасність народа в верховній власті у славянських суверенствах до зміняння ихъ государственного устройства въ XIV и XV вѣкахъ. (Варшава 1882) Латкинъ, Земские соборы в древней Руси; Карѣвъ, Историческій очеркъ польского сейма. Сікулі покази на собори болгарські у річках. Історія Болгарь, перев. Бруна и Палаузова (Одесса, 1878) 524—525.

порядок", кажучи терміном Костомарова. Але з XIV—XV ст. Русь західні (Біла і Мала, або Україна), піддані князям литовським, котрі стали потім і королями польськими, починають набувати політичні порядки польські, котрі на решті і запанували в їх після остаточної прилучення Литворської держави до Польщі в 1569 р. В той же час Русь східна, Велика, зведена в одну державу князями московськими, переходить без посередніх ступнів (коли не рахувати думи боярської) од старих вичових порядків до таких, які мала Франція в XIV—XV ст., бо московські царі з 1550 р. починають скликати земські собори зовсім подібні до *états généraux*, бо в їх брали участь духовні, шляхта і міщани *).

Для повноти картини розмістимо славянських політичних порядків в XIV—XVII ст. ми мусимо нагадати, що одночасно з зростом польських шляхетських сеймів і сеймиків і московських земських соборів в руських степях виростають козацькі громади, котрі в своїх радах (на Україні) або кругах (в Московщині) протягають традицію старих віч, при чому на Україні ці архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок. В кінці XVII і в початку XVIII ст. в Малоросійській Гетьманщині, котра стояла в підданстві царям московським, скликаються гетьманами з'їзди вищих достоянств, свого роду нотаблі **).

Таким робом і в Славянщині можна знайти соборні порядки подібні до тих, які були в романських і германських країнах, тільки вони розкладаються в інших хронологічних рамках.

* Література про староруські порядки тепер досить велика. Суть діла про їх неспеціальний читач знайде в працях: С е р г і я в и ч а В і в ч е і князя (2-е вид. з Руських юридических древностей); К о с т о м а р о в а С і в е р н о - р у с с к і я н а р о д о п р а в а і З е м с к і с о б о р и з М о с к о в с ь к о м у г о с у д а р с т в у; Д а т у ш в и ч а І н а. З е м с к і с о б о р и з а в р а с с к о й Р у с и. Д л я х а р а к т е р и с т и к и а р и с т о к р а т и ч н и я р а д з а с т а р і й і М о с к о в с ь к і я Р у с і в а ж н и я п р а ц я К л о ч е в с ь к о г о Б о я р с ь к а д у м а.—Про провінційні сейми в Західній Русі в польську епоху див. І в а н и ш е в а І. С о д е р ж а н н е п о с т а н о в л е н і й д в о р с ь к и х п р о в і н ц і я л ь н и х с е й м о в з ь Ю г о - З а п а д н о й Р о с с і я (1569—1654) і С т о р о ж е н к а З а п а д н о - р у с с к і с ь к і п р о в і н ц і я л ь н і с е й м и к и в X V I I в.

** Про козацькі ради на Україні найбільше вказав датові: С к а л ь о с к і в с ь к і І с т о р і я Н о в о ї С і ч и і З а в н а р і к і в с ь к і І с т о р і я З а л ь о р о з с ь к и х к о з а к о в. В п л и в є р о п е й с ь к и х л і б е р а л ь н и х д у м о к н а з а л о р о з і в ч а с т а р і л ь н и м и п о к а з а т и у в с т у п н и х у в а г а х до „П о л і т и ч н и х п і с ь м у к р а ї н с ь к о г о н а р о д у X V I I I — X I X с т .“ в и д. І. З в а г а л і в с ь к о г о р о д у р а з і і з ь я д а н і з к о з а ч ь к и й У к р а ї н і з а с л у ж и в а л и б н а с п е ц і я л ь н і р о б о т и, к о т р и с л я ж а т и о з у к р а ї н с ь к и х у ч е н ц я, к о т р и м д о с т у п н і а р х і в. Р о б о т и ц і о с т а н і в ц ь в с т у п н и м р о з д і л і в б і б л і о г р а ф і ч н і в к а з а н і, в ж а н ж е м о з н а й м а н і с к а з а т и, щ о п о з а ч н а с т а т і н а з н а ч а ю т ь с я д л я п у б л і к и з н а ч і в н о ї, а н е с п е ц і я л ь н о, т о м и н е м а є м о н а м е т і д а в а т и п о в н у б і б л і o г r a f і y, а т і л ь к и в к а з у є м о к н и г и, к о т р і н е в а ж н о з н а й т и п р и я в н і в і в м і с ь ц я, д е с ь в и щ і ш к о л и, н а т о ї в п л а н о д, к о л и б х т о з н а ш и х ч и т ач і в с к о т і в д о в і л і с ь б і л ь ш е п р о я к у н е б у л з з а ч е п л е н и х н а м и с п р а в.

В XV ст. в романських і германських країнах ясно визначається різниця в еволюції політичних порядків і у різних сторонах. В одних власть государія і бюрократія почина брати перевагу над земсько-класовим представителством і самоуправою, так що поступенно доводять до представителство і відповідні йому автономні управи (напр. муніципальні) до таких чи менше повної атрофії (упадку). Типом і взірцем таких держав єсть Франція. В других державках представителство і самоуправа вдержується, хоч на час теж ослабляється, як напр. в Англії з кінця XV і в XVI ст., або вдержує уперту боротьбу з абсолютизмом, як у Нідерландах XV XVI ст. що відсталиє під бургундсько-габсбургську династію, або як у Швейцарії, де муніципально-кантональна самоуправа, оперта спершу на імператорської привілей, як і в де яких других країнах германської імперії, поступенно з XV ст. доходить до свідомого республік в незалежній федерації. В XVI ст. половина Нідерландів цілком увійняється од государя, котрий хотів бути там абсолютизм, як в Іспанії, і склада другу в новій Європі федеральну республіку, а в XVII ст. Англія рішуче побіжда у себе королівський абсолютизм, обороняючи од його свої середньовічні вільні порядки, котрі з того часу розвиваються одповідно новим потребам державної управи (кабінет парламентеских міністрів) і новим думкам про права о особи (право петиції, воля друку, воля совісті, пізніше розширення виборчих прав і т. и.).

Одночасно нідерландські і англійські вільні порядки переносяться в Новий Світ, де з їх сумішки розвиваються колонії Північної Америки, котрі на решті в XVIII ст., опираючись на основи англійського ж державного права, перестають піддаватись абсолютизмові не тільки англійських королів, а і самого англійського парламенту, в котрому вони не мають своїх послав. Складається третя новоєвропейська федеральна республіка—Сполучені держави Північної Америки, при чому в нових, вже сістематичних конституціях, як особіних держав тих, так і цілої федерації, права особи формулюються ясніше і повніше, на основі прав англійських, але одповідно формулам нової політичної науки.

Така еволюція однієї частини європейських народів, удержавших у себе і розвивших старі вільні порядки, не могла зостатись без впливу і на ту частину, в котрій узяв перевагу абсолютизм монархів і їх бюрократії. І в цій частині зародився ліберальний рух, котрий, як ми бачили, оправдував себе між иншим і історичними показани на древність вільних порядків. Рух цей проявив себе ще в XVIII ст. у Франції великою революцією з виголошенням, за прикладом американських англічан, прав людини і громадянина. В XIX ст., одповідно цим принципам цього нового лібералізму, перероблюються

політичні порядки всіх абсолютних держав зах. Європи і встановлюються державні порядки у народів балканських, увлених од турецького ярма: у греків, сербів, румунів, болгар. Всі такі, недавно ще абсолютні, держави стали конституційними. Тільки ж після такої перемни виявилось, що нові конституційні держави позичили собі в старих вільних держав більше форми, ніж суті, більше загальні формули прав, ніж їх основу. В нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністративні уряди zostалися старого тіню, бюрократично централістичного, і навіть розвинулись ще в старому напрямку, а права людини і громадянина zostалися без підпори, котру дає корпоративне життя, і без гарантій в певних порядках судових, а також в політичних звичаях, котрі виробляються довгими часами.

Новий науковий дослід старих вільних порядків у Європі показав власне, що в тих порядках направлялись далеко більше в круг справ адміністративних і судових, ніж державно-політичних. Виявилось також, що старі вільні порядки давали громадянам певну систему самоуправля і корпоративного життя, дуже незграбну по нашим теперішнім думкам, але таку, котра розвивала у тих громадян привычку до контролювання ходу громадських справ, умілість самим вести ці справи, умілість на ділі користуватись написаними в законах правами. Такий дослід не тільки показав нові перспективи в науці історично-політичній, але і дав науковій основі для нових громадських змагань. Ці змагання направляються до того, щоб і в нових конституційних державах Ідеальне признання за людністю певних прав стало дійсним, а вкупі з тим щоб і центрального парламентаризму став менше фіктивним.

Ось де причина того, що політична археологія в Європі має такий живий інтерес і притяга до себе стільки наукових сил. В наших нарисах ми ставимо собі за ціль показати нашій читачій громаді частину результатів, здобутих цією археологією про старе європейське політичне життя і про вагу його для виробу новітніх політичних порядків і прав. Докладніше ми спинились на документах, котрі в старі часи одповідали новим конституціям і котрі можна назвати, за прикладом де яких англійських документів, хартиями вільності. Ми і почнемо огляд їх з хартій англійських.

II. Середньовічні англійські хартії.

1. Політичні порядки саксонської Англії.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римської імперії, саксонська Англії може вважатись державою найбільше німецькою. Римляни покинули Британію ще перед появою там англів і саксів (з 449 р.); Брити, мало ще романізовані, були знищені англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Британії, окрім її західних країн. Ми можемо а priori навести, що англосакси, оселившись у Британії, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Тацит у своїй „Германії“, — тим більше, що англосакси переселились у Британію не самими воєзничими товариствами (як це було з германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у германців. „Германці, — говорить Тацит, — беруть собі царів зглядно до благородства, а проводарів зглядно до мужества (*reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*). Тільки ж царі не мають безграничної і самовільної власти, а проводарі впливають більше прикладом, ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивління. Зрештою ні уговорювати, ні вилзати, ні бити нікого не може, окрім священика“. (*Germania VII*). „Справи дрібніші обсядують князі (*principes*), важніші — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (*plebs*), обсядують ся князям. Окрім пригод нагих, незвичайних, сходяться в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тиньну встановлюють священики, котрі мають тоді і право кари... Потім говорить царь або князь (*rex vel princeps*), которого вислухують зглядно до його віку, благородства, воєничої слави, красномовства, далеко більше зглядно до його вмілости уговорювати, ніж до права приказувати. Коли його думки не подобаються, то огула показується галасом, а коли подобаються, то народ трясє

зброєю; це в їх найпочесніший спосіб згоди — зброєю! На цих вічах можна і обвинувачувати, і починати карні справи. На цих вічах вибирають і князі, котрі роблять суд по округах і селлах (*principes, qui iura per pagos et vicos gerunt*). Ім допомагають сотні дружків (*comites*) з народу^{*)}. Особливе благородство, або великі заслуги предків дають чин князів і дітям їх. Решта пристає до дужчих і раніше признаних. У їх (германців) не вважається соромом бути серед дружків (*inter comites*). Сами дружки діляться на чини по волі того, за ким вони слідують. Дружки дуже змагаються один перед одним, хто матиме перше місце при проводареві (тут Тацит знову ставить слово *apud principem*, хоч тут можна було б сказати однакою і *apud ducem*) а князі змагаються про те, в кого дружків більше і сміливіших... Хто перемагає других числом і мужеством дружків, той славен не тільки серед свого роду, а й у сусідніх племенах: до того йдуть посли, того багатять дарунками, і одна слава таких часто спинає війну" (*Germania*, XI—XIII).

Не вважаючи на славу Тацита, виписані слова його не так то ясні. В їх не досить оділені прояви життя племінного і родового, або кланового^{**)}, а також не показана різниця між царями (*reges*) і князями (*principes*) та проводарями (*duces*). Тільки порівнюючи Тацитову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були звичайними начальниками кланів, царі були більше почесними главами племен, котрі складались із кількох кланів, а проводарями звалися старші над охочими воєвничими товариствами (*comitatus*), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового, або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводаря мів сходитись з чином князя або царя, хоч мів бути і окремим од їх.

Хоч з початку фактична сила проводаря могла держатись тільки на виборі од громади, або племені, або на призначенню дружками, тільки ж вона мала в собі зерно пізнішого абсолютизму начальників, а надто коли владу проводаря повторно вдержувалась в одній сім'ї разом з чином князя, або царя. Такого роду провідарі-князі і провідарі-царі були здебільшого начальники тих воєнків, котрі позавойовували різні провінції

*) Ми раді б перекласти Тацитових *comites, comitatus*, дружків і князів (од староримського *dux, dux*), бо це слово точно передає суть відносин такого роду між князями і їх помічниками, на-пів-товарищами, на-пів-васцями,—та замість його вживаємо слово дружки, од дружко, як звуть у нас в весіллях товарища молодого, котрий зветься князем.

**) Кельтське слово *clan* (або *plānt*—власне наслідня) добре характеризує громаду, котрої члени вважалися подзавоюючи од свого предка (хоч би така думка і була фіктивна), бо клани задержалися в іриській Шотландії ще в XVIII ст. і по тому можна судити, що таке були громади, котрі римляни звали *gentes* (співняєцькі роди).

римської імперії і заснували там варварські держави. Такого роду провідарі були і між тими, котрі оснували в Британії різні англосаксонські держави.

Англосаксонський писателю VIII в. Беда, бо написав першову історію своїх земляків (*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних саксів ось як: „Старі сакси не мають царів, а тільки багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — *satrapae*), котрі начальвують кожний над своїм родом (*suae genti praepositos*). Коли приходиться до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухаються, як проводар на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власті". Рівняючи ці слова з тим, що знаходимо у Тацита, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово *satrapa* у Беди одповдіє слову *princeps* у Тацита і *ealdorman* (старий, сташина), котрим літописі англосаксонські звать тих двох начальників, що привели саксів у Вессекс (495). Це слово очевидно значило голову клана. Але ж в літописях англосаксонських вживають і другого терміну *heretoge* (нім. *Hertzog*), котрим звать Генреста і Горсу, перших, котрі привели саксів у Цент (449). Беда передає слово *heretoge* словом *dux*, котри мусить одповідати Тацитовим начальникам охочих товариств, — *comitatus*.

Власть таких двох родів начальників, земських і воєвничих, мусила зміцнитись серед англосаксів у новій країні, Британії, бо потреба боротись з бритами мусила піддержувати диктатуру, а важність начальників при поділї новозавойованої землі мусила підняти їх авторитет і, окрім того, скупляти в їх руках здобич і рабів. Скоро прибувши вплив римсько-християнських політичних думок, після того, як англосакси почали (з 597 р.) вихрещуватись у папських місіонерів, котри маючи інтерес в підтриманню королів, скрізь проповідували божественний початок їх власті. Не без наслідків у цьому мусив бути також приклад французьких королів, що раніше піддали римсько-християнському впливові, в сім'ях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок.

Іже ельдормени Цердик і Кирич, переселившись у Британію, взяли собі титул царів, або королів (*rex, cyning*). Претензії на абсолютизм збільшились у християнських королів, а надто в тих, котри претендували на власть над усією англосаксонською Британією і над кельтськими князями західної Британії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій титул так: „всієї Британії імператор, поставлений Богом“ (*totius Britanniae Imperator ordinatus a Deo*). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і приняли підданство (*commendatio*) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські титули: *Imperator, Caesar, Imperator Augustus*

tus і навіть візантійський *Basileus*. Так далеко одійшли государи англійські од тих кланових, на-пів-виборних начальників, котрих Беда назвав чудеськими сатрапами, видимо вважаючи, що забагато звати їх і *reges, i principes*.

Одповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед англосаксів у Британії. По словам Нитгарда, Франка, що описував життя тих саксів, з котрими воював Карло Великий, у цих саксів були ще три класи: благородні (*edhlingi, nobiles*) вільні (*ingenuiles*) і раби (*lazzi, serviles*). Початки таких класів бачимо вже в Тацітовій Германії і англосаксонська термінологія вже рано одрізняє благородного (*eorl*) і простого чоловіка (*ceorl*), нім. *Kerl*), а також рабів, котрі набурались найбільше з покороємих бритів. Війна, а також збільшування власти королів, їх дружків (*gesindes, comites*) і потім їх слуг дворових (*Thegn, Thane*) і урядників мусили вести все до більшого виділу з всенародної землі (*folkland*) учасків землі одлісної (*bookland*) на особну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей *).

Характеристично, що коли встановлювалась політична єдність англосаксонська під королями всієї Англії (*totius Angliae*), то стара назва *eorl*, котра означала благородного, або кажучи славіянським словом, земського боярина, замінюється назвою королівського слуги, чиновника (*minister* від *manus*—рука), *thane*, і цим словом зве себе англійський аристократ в переднорманську добу.

Треба зважати, що під урядом цих королів Англія в одному випередила всі другі новоєвропейські держави: коли не числито кельтського Вельса (Валліса) і півельтської Шотландії та остр. Мена, то властво Англія вже в IX в. показує політично поєднано. Напади давні тому не шкодять, а навпаки підіграють оборонну диктатуру Альфреда Вел. і його династії серед англівчан, а дані вдовольняються землею, котру їм одступлено, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближаються з англівчанами настільки, що входять просто в число його підданих (924). Навіть хвилеве завоювання Англії скандинавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднанню Англії, а не шкодить йому, бо цей король все ж таки зветься королем Данії і всієї Англії, і коли його велика держава, що не мала ніякого природного зв'язку в частини своїх, розпалась після його, і династія Альфреда Вел. вернулася у батьківщину, то вона тим більше без перепони почина урядувати над усією Англією.

* Приклад такого виділу мусило перш усього подавати одсуванню землі на церкви і монастирі.

Це першество Англії перед другими середньовічними державами Європи з огляду на політичне поєднання, котре почати виходило з її невеликого обштуру і островного стану, важке по своєму впливові і на другі політичні відносини. Коли б уже вважати, сідлом за філософами історії націоналістичної школи, державну єдність річчо римською, то треба б було сказати, що найбільш германська держава, з числа заложених по колишніх римських провінціях дійшла, раніше других до цього римського ідеалу!

Одповідно такій переміні власти начальників змінюється і характер народного віча у англосаксів. Людність Англії тепер являється нам правильно зделеною в тісній і ширшій групі, з котрих кожна мала своє віче (*gemot*, німецьке *Gemeinde*, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (*ten*, новоангл. *town*) і укріплені міста, городи, (*burk*, новоангл. *borough*, нім. *Burg*) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своїх справ і для участі в суді, навіть тоді, коли він робився од імені феодалного пана, або короля суддями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадської (*tungerafa*) і заведе для вибору його помічників. певне число громад складало сотню (*hundred*), котра ставила примірно 100 воєнків, або збройний оружний округ (*Wapentake*, од *wapen*—зброя, нім. *Waffen*) в колишніх данських округах, і одповідала Тацітовому *pagus*. Сотня мала своє віча що місячні, на котрі приходили старшини і вибрані послі громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складав шер (*shire*), або графство, з котрих де які були перше королівствами. На чолі їх стояли ельдормени, котрих назначали королі вкупі з радами національними і котрі командували краєвим військом в часі його збору, і шерифи (*shiregafa*, новоангл. *sheriff*), котрих назначали королі переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (*shiregemot*) в другій половині англосаксонського періоду бували по закону двічі на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і вищі церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлялась радами національними, котрі звались *witenagemot* (*wite*, новоангл.—*wise*, нім. *weise*, мудрий, відущий; *witenagemot*—збір відущих), а також *mycelgemot*—великий збір, або *mycel getheath* (нім. *Gedacht*) велика дума *). Склад цих зборів видно з їх назви: *Witena*—*gemot*. Це не всенародне віче, а збір людей, котрі

* По латинському ці збори звались також різно: *commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum* і т. д.

офіційно признані за більше відушх, хоч формули тогочасні про де які з тих зборів, котрі збереглися в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: „в присутності народу“—або „в загальнім зборі народу“ (*cum praesentia populationis, populi generalitate*) і т. и. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний англічанин міг приходити на вітенгемот, але на ділі там були присутні вищі достоїнства духовні і світські, приближені короля і найблизші до місця збору люди. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідчення, які дійшли до нас про вітенгемоти в малих англосаксонських королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад цих зборів був далеко не демократичний^{*)}.

Випадки, в котрих говориться про присутність народу (*populi, plebis* і т. и.) на вітенгемотах, належать до пригод надзвичайних, які вибір або посвята короля, ствердження законодавчих зборів і т. и., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обрання справи, скільки для того, щоб обвинити народові постанову, прийняту королем з його радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або це були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересоване стороництво являлось з своїм військом, приводило як найбільше своїх прихильників і встановлювало надати своїм учинкам як найбільше загальнонародний характер. Звичайні ж збори вітенгемотів були немоноголюдні і далеко не демократичні. Так напр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: п'ять єпископів, од п'ять до шести сьлдорменів (*principes, duces*) і стільки ж тенів (*ministri*). В X ст. на вітенгемотах з'єднаної Англії звичайно було: 2 архієпископи, 2—4 кельтських князів, 17 єпископів, 4 аббати, 12—15 сьлдорменів, 50—54 тенів.

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали од випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обирали власне всі справи світські, а часто навіть і церковні, бо на вітенгемотах сиділо і все вище священство. Закони звичайно обьявлялись з такими формулами: „по раді і думі єпископів з усіма сьлдорменами і більшости мудрих“. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенгемоти прикидувались до санкції цього подарунку частин землі народної, напр. в ось якій формулі: „Я, Егберт, боюю ласкою король західних саксів, за згодою і спільною радою єпископів і князів моїх і старшин усього мого народу

^{*)} Звістки про 147 вітенгемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці K e m b l e, *The Anglo-Saxons in England*, 2 т. 1849, стр. 1 іменський переклад. Є це взагалі найквітальніша робота про історію Англії в саксонську добу.

(*totius plebis meae seniorum*) звелів написати що грамоту“ і т. д. В накладанні податків, в постановою про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенгемотів. Відомо кілька випадків, коли вітенгемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв вищих урядників. Вітенгемоти вибирали сьлдорменів, а иноді й єпископів. Коли вітенгемоти не завше вибирали королів, то збір їх був потрібний, щоб признати престолонаслідвання. Відомо не мало випадків, коли вітенгемоти вибирали короля з числа осіб правляючої династії, або скидали королів. Формули, котрі звинашлі в таких пригодах в записках, носять ознаку найбільшого в порівнянню з другими, демократизму, напр.: „зібраних магнатів і народ усього царства і після докладної обрани, до надрушній згоди всіх, N. N. прогнанні з царства, а M. M., із царського роду, вибрані у царі.“ В кількох з таких пригод говориться і про мудрих (*Witen*) і мшан (*burghara*) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми характеризували вище можна сказати, що вони тим більше одходили од типу, описаного Тацтіом і Бедою, чим більше ми будемо одходити од простіших порядків громадських до складніших, державних. Підібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської Імперії. Дальша доля порядків англійських мабуть була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних; коли б не островний стан Англії, а ще більше коли б Англія не піддала новому завоюванню, нормано-французькому, котре внісло особні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу ці варіації сприяли зростові королівської власти, а потім дали оригінальний напрямок опозиції проти неї, котрий сприяв зростові всенародної вільности.

2. Державні порядки норманської Англії і перші хартії вільности.

Завоювання Англії офранцуженими норманами (1066) під проводом розумного і енергічного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдності цій країні ще нову ознаку римської держави, сильну королівську власть, якої тоді не було ніде в західній Європі. Державні порядки Англії часів Вільяма Завойовника треба вважати реакцією проти континентального феодалізму. Вільям, сам васал короля Франції, як герцог Нормандії, добре бачив слабі боки королівської власти свого континентального сюзерена і в новому для його королівстві, котре він міг упорядкувати по своїй волі, опираючись на військо скликаних ним авантюриників з французьких хнорманів, французів і фламандців, зовсім од його залежних, він не хотів бути таким же безсилим, яким був французський король у себе перед своїми

могучими вассалами, панами в своїх провінціях. В цьому напрямку Вільям був піддержаний і тодішніми заступниками проєврити, духовними, котрі у Франції стояли на чолі проти феодальної реакції.

Дуже важко, що завоювання Англії Вільямом сталося тоді, коли у Франції ішов рух, котрий мав цілком вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і лицарську війну, вкоротити через бже переміяря (treuga Dei), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тільки ж ні божі переміяря могли на ділі вдержуватись тільки або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі од себе обявляли, а надто на прохання місцян, миру королівські (pax regia). Королі XI ст., не маючи ні земель, ні грошей, ні війська, були на ділі безсильні оберігати свій мир, так що приватна, лицарська війна і кулачне право держались на континенті західної Європи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зріст артилерії) не зробив лицарства безсильним перед ко-
ролями.

Явившись у Англії за благословенством папи, як законний по династичним рахунам наслідник благочестивого англійського короля Едуарда Сповідника, Вільям I завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і вищих державних урядників *). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на цілі, звісно, перш усього свої користи, але при тому не були йому чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого од насильства більших феодалів і встановити в державі панування спільного закону над усіма.

Для цього Вільям, роздаючи своїм воякам землі, забрані у саксонських магнатів, і назначуючи де кого з їх на уряди в крайовій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків, а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшла сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люди дістали земельні участки в 12, або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли зліятись з діличною земельною аристократією і стати державами в державі, як на континенті. Окрім того, право приватної війни і будування приватних кріпостей були заборолені Вільямом; усі зе-

*) Відомий своєю вченістю і благочестям Ландфранк (родом італієць), аббат монастиря св. Бека (В е с — коса в морі) в Норманнії, а потім архієпископ в Кентербері і прімас Англії, був другом Вільяма і верховним суддею-намісником (iusticiarius) при йому. Окрім того, всі канцлери в часи Вільяма I, окрім одного, були з єпископів.

млевладді, великі і дрібні, прями королівські вассали і підвассали були обявані присягою прямо королеві. Щоб більше втвердити владсть короля над вассалами корони, вся земля була признана в принципі власністю корони, саксонські землевладці мусили викупати у неї свої землі, а всі вассали получити на їх од короля документ (breve); надалі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра получила таким способом і великий авторитет і зиск.

Нижчу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксонську, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стільки урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний. Осібна бюрократична порода мусила в Європі вирости поволі. Але в горі держави Вільям установив правильну систему догляду за адміністрацію, руководства судом, а надто порякуванням фінансам, системою строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійської. Центральним місцем її була королівська палата (curia regis) з вищим урядником — головним суддею (capitalls iusticiarius), котрий був alter ego короля, і з фінансовим урядником, котрий получив потім ім'я Scacarius (Exchequer) од стола подібного до шахматної доски, за котрим він вів свої рахунки, з секретарями, з котрих головний звався cancellarius, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обзидили державу. Скелет цієї вищої бюрократії зостався в Англії і досі, як і barato її термінів *).

Вітенгемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібно не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспотові, бо тоді ще ніхто не ставив принципіально справи про верховну владсть між королями і народом. Такі збори, як вітенгемоти, не були противні королям і могли бути їх знаряддям. Зараз, побідивши свого супротивника Гаральда, Вільям I скликав звичайний саксонський вітенгемот, котрий признав його королем. Розуміється, що після саксонського бунту 1067 р., погібелі і експропріації важніших тенів саксонських старий вітенгемот утратив свій зміст, але Вільям I все таки скликав його ради своїх важніших бояр, ради, котрі під латинською назвою consilium фактично майже зливались з curia regis, а окрім того скликав своїх прямих вассалів на зъїзди до свого двора, котрі були разом і банкетами, і оглядинами; тут король

*) Памятником роботи королівської адміністрації в Англії в часи Вільяма I зостався реєстр названий Domesday-Book (книги божого Дня або Страшного суду), земельно-служебний катастр, котрий написати зробило б честь і новішим статистикам. Нічого подібного середньовічна Європа не виробила ні в одній державі.

міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими людьми. Такі з'їзди переважно бували в великі празники і звалися *curia de more* (придворні збори по звичаю); Вільям на їх показувався в королівській короні.

Всі такі збори не перешкождали при Вільямі I самодержавству короля, а з'їзди васалів були для його навіть нагодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі васалів у 1086 р., після редакції *Domesday-Book*, коли Завойовник принняв це рад ленну присягу своїх васалів за землі, пісані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас од Вільяма I, він говорить як самодержець: *predisce, velint, zabonoreo, postanovlyae od sebe (praecipio, prohibeo, або в мнж. числі volumus, praecipimus, statuimus)*. В двох-трьох випадках говорить він про згоду єпископів і світських вельмож (сoⁿsensu episcoporum et principum) і тільки одна постанова оголошена Вільямом I, як результат „спільної ради і ради єпископів, і всіх світських вельмож царства“ (*communis concilio et concilio episcoporum et omnium principum regni*)—це постанова про компетенцію світських і церковного суду. Це була справа делькатна і вимагала старанного обсуду людьми значючими звичай і канонічне право, а також як найбільшої публичности. Тільки ж не треба дуже складатись у тексті цієї постанови на слова „спільна рада“ (*communis concilio*) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII ст., котрі говорять про ради зовсім аристократичні, як про „спільне віче народу“ (*conventus generalis populi*) мусять бути нам тут пересторогою*).

Ради магнатів і спільні з'їзди васалів часів Вільяма I мають тільки ту вагу для дальшого зросту вільности в Англії, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тільки для того, щоб вони розвинулись в пізніші англійські парламенти, треба було особливо сприятливих обставин. Хоч і як чудно може здатись на перший погляд, а в числі тих обставин важне місце займає вдача та велика сила, котра була

* Аристократичний характер цих франкських зборів, що не мали нічого спільного з вічними Таційових германців, перебрено показаний у *F. Abel de Coulanges, Histoire des Institutions de l'ancienne France, La monarchie française*. Докладні звістки про установи Вільяма I знаходяться в названих вище капітальних працях *Freeman, History of the Norman conquest* і т. д. і *Stubbs, The constitutional history of England*. Покази документів про ради і з'їзди старої Англії зведені в праці *Parry, The parliaments and Councils of England (1849)*. З загальних оглядів історії Англії назвемо тут як найбільше приступні *Lappenberg, Geschichte von England* (перекладена *Pauli Brotsch*); коротку, але живу *Green, History of English people* (єсть рос. переклад); а праць юристів назвемо *Gneist, Englische Verwaltungsverrecht* і *Englische Verfassungsgeschichte* (єсть рос. переклад—Історія государственных учреждений Англии); *Glasson, Histoire du droit et des Institutions politiques, civiles et judiciaires de l'Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France*.

вироблена Вільямом I для корони королівської, сила, якої в ті часи корона не мала ніде в зах. Європі. Вільям I створив ту силу і для себе особисто, бо він був людина властолюбива і здирчива, хоч і щедра, і для центральної державної влади взагалі.

Більшість сучасних Вільямові I людей видимо нічого не мала проти його абсолютизму, а найбільше освічені з їх, духовні, навіть помогли йому розвиватись. Але монархічний абсолютизм має слабкий бік у тому, що при йому хід державної машини занадто залежить од особистого характеру царя-державця. Тим часом уже найближчий наслідник Вільяма I на престолі Англії, син його Вільям II (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в його руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности джерелом насильства і грошового здирства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись йому кожний нарізно, як це могли робити дужі барони континенту. Англічанам зоставалось одно з двох: або скоїнитись під ярмом деспотизму, або стати проти його сполученими силами в ім'я спільного права, котре б, не порушуючи в королівській власті і встановях, що її окумуляли, того, що потрібне було для державного добра, одилно у неї деспотичний, злісно-капризний і здирливий характер. Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала досить звички до неволі, яка виростала в Азії і в Візантії, а до того ще й королівська власть Англії не мала в своїх руках таких сил, як власть римських імператорів і головно їх війська, то перед Англією стала друга з показаних вище альтернатив. Ось у чому був головний добрий наслідок тієї сили королівської власті, яку створив Вільям I. Англія, переживши раніше других західно-європейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусула приступити і до того, щоб систематично ж його урізувати.

Це головна, більше загальна, причина зросту вільних порядків у Англії. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих де які навіть можна назвати припадковими. Історик не може легкоювати і їх, бо реальне життя не є логічна схема, а складається з прояв найрізніших.

Державна вільність—ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неї зароджується з певних загальних обставин історичних на ґрунт потреби загальнолюдської. Але вона осягається тільки при особливо сприятливих обставинах. Ми бачили, що вона не успішна виступа на Сході, не могла вдержатись у класичному світі, ні в більшій частині середньовічних італійських республік, і в більшій частині нових європейських держав, а розвивалась тільки в Англії, Швейцарії і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західноєвропейських народів, а власне боротьба класових привілеїв і земської автономії за абсолютизмом королів, описана теоретично сумашляю впливів класичних і італійських середньовічних, а також прикладом до політики вільності думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б такі всі ті народи до свідомої політичної вільності. Тільки ж нам важко було б собі і увягти, які б то були форми тієї вільності, коли б середньовічна вільність не зосталася і не розвилася поступово в Англії з Шотландією, в Швейцарії і Нідерландах. Найбільше важний був для других європейських країн приклад Англії, як держави більшої ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все такі монархічної, а не одрізаної од других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичної волі так важні всі особні умови життя цих трьох держав: Англії з Шотландією, Швейцарії і Нідерландії, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвинути середньовічній вільності.

В Нідерландах справи вільності помогло на-пів-морське становище країни серед двох монархічних систем, французької і австрійської, з котрих ні одна не встигла міцно захопити цю країну раніше, ніж обидві вони стали ґоювати проміж собою за панування в західній Європі. В Швейцарії гори (котрі одначе самі по собі не повели ще за собою вільності напр. в Тролю) помагали людям оборонятись од централістично-абсолютистичних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцарії на дорозі між Германією і Італією давало швейцарцям можливість зручно лагівувати між спорядженими проміж себе панством і імператорами і уривати собі привілеї, а в той же час провадило в цю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Англії помогло зростові вільності її островне становище, котре робило менше потрібними диктатуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в цій країні в наслідок норманського завоювання. Про важніші з них ми сказали вище. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців, які королів Англії і князів ріжних країн у Франції, вассальних тамошнім королям. Ця подвійність роздвоювала і енергію королів у Англії. Нарешті мають свою силу і зовсім прикладної пригоди династичної і конкурентної за престол Англії між ріжними принцями, потомками Вільяма I. Ця конкуренція кілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала царям і народом про верховні права останнього.

Вже по смерті Вільяма I (1087) піднявся суперечка за наслідвання престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англії старшому синові своїйому Робертові, котрий по-

вставав проти батька, вкупі з баронами Нормандії. На смертній постелі (в Нормандії) Завойовник назначив Робертові тільки Нормандію, а Англію оддав другому синові Вільямові II, котрий поспішив поїхати в Англію і там оперся більше на саксонців, ніж на норманів. Роберт, досить авантюри по характеру, на-решті лишив Англію братові, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерті Вільяма II (1100) Роберт знов міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника Генріх поспішився забрати своїх прихильників, объявити себе королем Англії і коронуванися, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер зузупиць, то Генріх I мусив шукати собі популярності в обичаях поправити те, що пороблено було в часи гнітухого і здридливого урядування Вільяма II, котрого всі не терпіли, а надто духовні за його безцеремонне здирство. Генріх I зараз після коронування видав маніфест, котрий уважається першою хартією про вільність в Англії*).

Хартія ця починається словами:

„Генрих, син Вільяма короля, по смерті брата свого Вільяма, з божої ласки, король англічан, бажає здоровля всім вірним.

Знайте, що я, з божого милосердя і за спільною згодою баронів усієї Англії, коронувався на короля цього королівства, і позаяк королівство було притиснене неправедними податками, то я з пошани до Бога і з любови, котру до вас маю, перш усього роблю святу церкву божу вільною, це б то не буду ні продавати, ні оддавати в найми (церковні макткі і уряди), ні в випадку смерті архієпископа, або єпископа, або аббата не візьму нічого з мактків церкви, ні з людей її, поки не вступить в неї наслідник. І всі інші установи (*malas consuetudines*), котрими королівство Англії було неправедно пригнічене, я касую“.

Таким способом перша „вільність“ давалася церкві це б то власне духовним урядникам. Ця вільність була в касованню самовільного заборання королем у свої руки мактку церковного в часи вакансії місця архієпископа, єпископа і ігумена мана-

* Хартія Генріха I збереглася в списках XII і XIII ст. Два списки з XIII ст. зуть і *De libertate ecclesie et totius Anglie observanda* (про збереження вільності церкви і всієї Англії) і *Carta regis Henrici primi de libertatibus concessis Anglis* (хартія короля Генріха I про вільності оступлені англічанам). Очевидно, що це два списки, перенесені заміц числом на хартію XII ст. Нові присутні всім видання Хартії Генріха I, як і других подібних див. Stubbs, *Select charters and other illustrations of english constitutional history* і *Wemont, Chartes des libertes anglaises (1100—1305)* в *Collection des textes pour servir a l'etude et a l'enseignement de l'histoire*, publiees sous les auspices de la Societe historique.

стирського. Уступки, які дає король людям світським, також далекі од загальних формул про вільність, які бачимо в нових конституційних хартіях. Це обмеження переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим васалам, котрих матки вимагали од їх податки, переслідувати їх, а також керувати долею сиріт, дочок васалів, їх удов, втручались в грошей обовязки васалів і т. и. По таким точкам Генріх I обіцяє різні полегкості і усунення старих утисків. Загальний політичний характер має тільки одна заява, котра власне нагадує про прерогативу королівську, а не про вільність підданих. Це наказ вдержувати кріпкий мир в усюмо царстві і обіцянка охороняти його. До новіших думок про політичну вільність підходить тільки один параграф хартії Генріха I: „вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з перемінами, котрі зробив батько мій, по раді з саронами своїми“ (*consilio baronorum suorum*).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі I в 1070 р. читали прилюдно кодекс під назвою законів Едуарда, то це мусив бути звод, котрий видав Канут Великий, на основі давнішого кодексу Едгара. Слова „закон короля Едуарда“ значили для сучасників Генріха I, а надто для саксів, старі, привичні їм і через те добрі звичаї і постанови, котрі ламалися часто волею новіших королів, а також і все те миле для англичан, що вони могли собі увинти в громадських порядках*). Слова „закони Едуарда“, про поновлення котрих говорили королі і піддані в Англії не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках англичан в тяжкі часи королівського деспотизму і помагала англичанам добиватися власне нових прав, під видом повернення старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новіша думка про поступ не істнувала і коли люди взагалі поставляли ідеал позаду, а не по переду**). Слова хартії Генріха I про те, що переміни в законі Едуарда зостануться тільки ті, котрі зроблені батьком його за радою баронів його, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям I, як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Ці слова не треба брати настільки в зміслі ретроспективним (як це роблять історики, котрі силкуються вивести вільні по-

*) Сповідник Едуарда був однаково милій і для саксів, і для норманнів: для перших тому, бо це був останній саксонський царь, для других тому, що він жив довгий час у Норманнії, усюди норманнські звичаї, був синком Вільяма I, котрий уважав себе його законним наслідником. Побожність робила Едуарда надто милим для духовних.

**) У нас на Україні такою фікцією були вільності, буди то одержані козаками од Степана Баторія. Історики і досі говорять про них, хоч в документах Ст. Баторія нема й сліву їх.

рядки з як найбільшої старовини, скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли *status quo*, по згоді з баронами.

Цю хартію Генріха I підписали свідки, немов поручники: два єпископи, один кандидат на єпископа (*electus*) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностей мала в собі хартія Генріха I, король цей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів знищити копії своєї хартії 1100 р., так що вони стали дуже рідкими. Тільки Генріх уподоблявся до свого батька, а не до брата, це б то був людина хоч і тяжка, але розумна, серйозно дивився на свій чин королівський, розумів його обовязки. Через це більшість підданих була задоволена його довгим царюванням (1100—1135) а особливо сакси, що почали одпочивати од гніту норманнських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх систематично піднимав у чинах людей невеликого стану, випереджаючи в цьому французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I зьїзди васалів (*curia de more*) Генріх I скликав менше регулярно і з цього боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж його батько. Тільки все таки ті зьїзди вдержувались. Крім того в часи Генріха I розрісся новий елемент громадський, котрий потім мав і політичну силу—міста (городи, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Йорку див. у Stubbs. Select Chartas).

Але по смерті Генріха I випадки знов зробили корону Англії *de facto* виборною. Генріх I не лишив по собі синів, і за наслідвання його корони почалася суперечка між його племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою його Матильдою, що була перше замужем за римсько-німецьким імператором і звалась імператрицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вмішалися і міщани Лондону, котрі дозволили собі то признавати Матильду „панією“ Англії, то переставати їй слухатися*). Більша частина вельмож царства зібравшись на раду (*primores terrae, majores natu, consulti quique proveciores, concillium coegerere* як кажуть літописці: „перші в країні, старші родом, і розумом дужчі, сотворили раду“) признали королем Степана (1135—1154), при чому голова духовенства „зажадав, щоб була вернута і шанована вільність церкви“ (*exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda*). Степан мусив видати хартію, подібну до хартії

*) Літописець (Malmesbury) говорить з цього поводу, що Лондонці вважаються немов магнатами (*quasi optimates, sicut proceres*) через великість їх міста.

Генріха I, але з де якими, більш рішучими, в ліберальнім напрямку уступами (1136).

В початку цієї хартії Степан признає себе „королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим од архиєпископа і утвердженим од папи“ і далі більш усього говорить про ненарушимість духовних маєтків і прав єпископів, обіцяє вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I, потім одривається од лісів, котрі прилучено до парських за Генріха I, і під кінець обіцяє держати „добрі і старі закони про кари за убійства, як про суди взагалі“^{*)}. Свідками під хартією підписались два архиєпископи, одинадцять єпископів, канцлер, плеємні короля і двадцять один барон.

Тільки ж Матильда не зрилася своїх прав, а коли вона мусила покинути Англію, то претендентом на корону її явився син її Генріх. Після довгої боротьби серед вельмож склалась по мудрості, котра і тоді вже була в англійській аристократії, середня партія, на чолі котрої стали два єпископи, і вона владгодила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставався королем до смерті, а другий признавався його наслідником. Згода була стверджена на з'їзді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стільки ж в інтересі короля, як і держави, зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеві маєтки, захоплені баронами ріжних партій.

Генріх II теж мусив видати хартію. В ній король уже не говорить, як Стефан, про свій вибір, але просто „підтверджує Богові і святій церкві, і всім графам і баронам, і всім людям своїм усі уступки і подарунки, і вільності, і вільні звичаї, котрі Генріх I дав, чи уступив“, а разом з тим усі ті „надужиття, котрі той знищив і скасував“, вник його „згоджувався скасувати і знищити, за себе і за своїх наслідників“. Коротенька хартія ці двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній-слова вільності (*libertates*) не тільки до церкви, а й до світських і слова „всім людям нашим“ показує поступ думки про вільність і рівність перед державою серед англичан, а обіцянка Генріха II за себе і за своїх наслідників не допускати надужиттів показує початок певної свідомості про сталі межі для власті короля. Коли порівняємо ці досить широкі вирази хартії Генріха II з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II покладається на хартію Генріха I, як на свій авторитет і джерело, то побачимо, що сама ця хартія Генріха I почина вже ставати фікцією, подібно до „закоу Едуарда“, під котру під-

ставляються зовсім нові політичні змагання. Навіть те, що хартія Генріха I стала рідкою, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II анжуйської династії, котра мала великі землі у Франції, змінив одну однину стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманської династії, а власне подійняв інтересів тих королів. Їм завше доводилось йшати Англію для того, щоб порадкувати їх континентальні землі, або воювати за привоуду їх. Генріх II з 35 років свого царювання в Англії (1154—1189) тільки 13 років прожив там і то тільки тричі жив там під ряд по 2 роки. Син його Річард I (1189—1199) за десять років свого царювання тільки двічі був у Англії: кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Це привчало англичан до думки про безособистість королівської власті, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретної особи державця. Король Річард, як державець, людина мало варта пошани, назначав таких самих і державних урядників. Але Генріх II, людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді-намістника (*justiciarius*) і канцлера людей знйочих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розумінню думки про те, що воля короля і закон—те ж саме, в такому зміслі, що од короля не може (розуміється, і не повинно) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ця фікція здержує самого короля і вкупі з одрінюванням думок про королівську владсть, котра себе проявляє в правильно роблячих державних урядах, і про припадкову особу короля, ролить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представитилями легальної опозиції самоводі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в им'я святости королівського ж закону. Ця ознака розилась в Англії помалу, вкупі з зростом участі парламенту в законодавстві, але початок її був покладений ще в часи Генріха II. Ми побачимо незабаром, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II, Іван.

Канцелярія Генріха II дбали особливо про суди. До цього часу належить упорядкування об'їздів країни королівськими суддями (*assizes*) і участі в суді їх при сяжних (*jury*), що в суті своєї зостається в Англії і досі. Уряд Генріха II не боявся з'їздів вассалів, а напакки потребував їх для своїх державних цілей, і через те з'їзди ті одбувались часто: в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля однімала в їх характер оглядин, на котрих король являвся перед вассалами, як їх особистий повелитель, несючий на собі корону, як це було при Вільямі I, а давала їм характер установи дер-

*) Хартія Степана див. у Stubbs, Select Charters, і в Belmont op. cit. В збірці Гребса єсть і друга, коротка і може паміша хартія Степана.

жавної. За ними з'їздами все більше вдержувалося ім'я великої ради (*magnum consilium*). Вони активно помагали впорядкуванню державної адміністрації, підтримуючи її своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всі комеданства в кріпостях в руки урядників королівського двору. (*de privata familia regis*); так за тою ж згодою були встановлені порядки судові і т. и. *).

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Оця впорядкована королівська адміністрація мусила дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала і розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церква, з погляду на свій лад на своє суспільне становище і свій настрій, зовсім неподібна була до церкви перших часів християнства, хоча признаки її й розвілися логічно з тих зародків, які існували вже в часи апостолів. Можна сказати, що середньовічна християнська церква з її єрархії і багачами oddalilasя од новозавітного характеру, а наблизилася до старозавітного. Такий перемінний основний характер одповідала й перемінні політичні думок у тієї церкви. Бажаючи по давньому бути підготованим царства небесного, церква зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодая займати в нім упрівліюване, виключне становище, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною од усяких обов'язків супроти держави, від усякої одвічальності перед нею, а при тім задержати свої багачтва, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, одступленою посідачеві в заміну за обов'язок служби, особливо військової. А церковні маєтності, побільшуючись де далі то більше, через подарунки за спасення душі даруючих, і не раздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того,

* Літописці говорять про це характеристично: „Переїхав король у Віндзор і архієпископ Йокрський і єпископи з ним. І зійшлися туди до нього майже всі графи і барони, і лицарі (*milites*) царства з кінями і оружжям, і царстві король, по раді єпископа і графів, і баронів своїх перемінних комедантів (*custodes*) у кріпостях Англії, і передав їх в команду лицарям з його власного двору“ (р. 1177). „Як зібравлися єпископи і графи, і вельможі (*proceres*) царства в Віндзор, то король по їх спільній раді (*consensu et eorum consilio*) в присутності синів свого поділля Англію на чотирі частини і над кожною настановив розумних людей, і потім послав їх по назначеннях для кожного частини, щоб творили суд в народі“ (р. 1179). Гл. *Select Charters*, 131. В першому прикладі ми бачимо, що на зборі були і прості лицарі (прямі васалли короля, т. зв. *qui de rege tenebant in capite*), але тільки для походу, а, по слову літописця, король радився тільки з магістратами. В другому прикладі на з'їзді були самі магістрати.

що в де яких краях зах. Європи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт цей вибух в XI в. поперед усього в Німеччині, де за для виборного характеру і міжнародного значіння царства, голови держави, царь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямише один проти другого. Та він проявився і у всіх других краях католицької Європи.

Цей конфлікт примусив представителів церкви висловити ясно свою гадку, про світську власть і її відносно до духовної. Гадка та показала досить далекою од апостольської, а досить близькою до поглядів старозавітних пророків. Біблійний теократичний лібералізм, щоб не сказати навіть ураз із Ренаном, анархизм, ожив знов і то в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII до Германа, єпископа Метцу, писанім в часі боротьби папи з царем Генріхом IV в р. 1081 *). Власні слова цього листа ошадять нам багато пояснень що до участі клерикалізму в виробі ліберальних політичних ідей в середніх віках.

Папа хоче вяснити єпископам, за що одлучено царя з церкви і покликати на прикладі з історії пап і царів Візантії, на слова Ісуса Христа до апостола Симона-Петра: „Ти камінь, на котрім побудую церкву свою“, на слова ап. Павла: „Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і янголів“ (I Кор. VI, 3) і так пише далі:

„Так само і св. папа Григорій (р. 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посиють нарушити постанови апостольського престоло. Ось як писав він до Сенатора: „Коли який небуль король, священник, суддя або світський достойник, знаючи ошу нашу постанову, посміє поступати проти неї, то нехай буде позбавлений своєю уряду і свого достойнства“. Та й чи ж може достойнство, винайдене світськими людьми, незнанням Бога, не підлягати достойнству, встановленому волею всемогучого Бога для слави божої і дарованому світові божим милосердям? Ми віримо, що Спаситель наш єсть Бог і чоловік і рівночасно найвищий первосвященник і голова всіх священників, що сидить праворуч Бога Отця і стоїть за нас. Ми знаємо що він згордував царством цього світа через те, що сила цього віку горда, і вибрав хрестове повносвятительство. Хто не з ає, що королі і князі почалися і походять од тих, що не знали нічого про Бога, але гордошами, розбоями, хитростю, вбийствами, одним словом: усякими проступками здобували собі власть од князя цього

* Лист цей дійшов до нас в князі Еруна Магдебургського про віну проти Генріка IV. (*Vrino clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico, in Peritiorum Monumenta Germaniae historica V, 327—384*, німецький переклад в *Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, 21*, російський у Стасевича, *Історія середніх віків* II).

світа, це б то од диявола, щоб з сіпюю пристрасно і нестерпно неправдою панувати над подібними до себе. Коли ж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна їх порівняти, як не з тим, хто є голова проступків, з дияволом, котрий спокнухав найвишого перовствителя, голову всіх єпископів, сина Найвищого, мовлячи: „Дам тобі всі царства цього світа, коли впадеш і поклонишися мені“?

„В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: „Єпископська честь і високість, брати мої, вища над усяке порівняння. Коли ти покладаєш побіч єпископства блиск королівської влади і дадемо князів, то побачиш, що царська власть нижча од олива в порівнянню з блиском золота. Адже бачите, що королі і князі кланяються лицем до ніг священників і цінують їх руки, надіючись дістати їх молитвами опіку Всевишнього.“

„Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають закланателені, коли його ставлять духовним провідником для вигнання злих духів. Ця власть далеко вища од усякої світської влади. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своїх ділах страху божого, піддають власті злих духів і находяться у них в невольницькій залежності. Не хочачи кермуватись духом божескої любови, яким кермуються благочестиві священники, щоб направлять свою власть на славу божу і спасіння людей, князі приймають власть тільки на те, щоб проявити нестерпні гордощі і служити своїм пристрастям.

„Кожний християнський король, приближаючись до кінця життя, з словами просить в священника помочи, щоб не попасти в пекельну темницю, щоб з пітьми дійти до світла і вільним од пут гріха явитися на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерті для спасення душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або царь може своєю властю вирвати християнина з під влади диявола через тайну хрещення, постановити його між дітьми божими і скріпити його духовні сили через тайну миропомазання? Хто з них може своїм словом доконувати найважнішу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров Господню? Або кому з них дано власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть священника.

„У кого є хоч трохи здорового розуму і деякі відомости, той не може сумніватися про те, що гідність священників вища од королівської. Коли ж королі за свої гріхи одповідають перед священниками, то хто ж має більше права судити їх, як не папа римський? Коротко мовлячи: кожний добрий християнин має далеко більше права до королівського титулу, ніж лихі князі. Бо християнин шукє слави

божої і має над самим собою тверду владу, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдникі своїх ближніх. Християнин є член тіла Христового, правдивого царя, а вони члени диявола. Християнин панує над самим собою, щоб потім вічно панувати з царем царів, а вони з усього своєю властю на віки вічні підуть мучитися разом з князем тьми, котрий є царем над усіми силами неслуху.

„Маючи обовязок обертатися з словом увіщування до кожного, одповідно до його гідності і становища, ми стараємось також узброїти й королів, царів і всіх пануючих зброєю покори, щоб вони нею витишували бурхачі хвилі і раучі потоки гордощів. Бо ж ми знаємо, що часна слава і світська власть особливо доводять до зарозумілости, так що наділені властю звичайно гордують покійною мудрістю, женуться за власною славою, дбаючи про панування над ближніми. Тому то для королів і царів дуже користо, щоб їх серце, завжди готове пишатися великими ділами і вписатися власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне цього їм і треба найбільше бооятися, що справляє їм розкіш. Таким робом вони могли б зрозуміти, яка небезпечна і страшна їх королівська або царська гідність і що дуже небагато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасення і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з по між них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже багато людей низького стану. Відпочатку світа до наших днів не найдемо в достойних віри писаннях навіть сьмох царів або королів, котрих життя визначалося би такою покібністю і такою силою чудес, як життя багатьох других, що одрекалися од цього світа; хоч ми радо віримо, що більша часть їх одержала спасення у всемогучого Бога по його милосердю. Не буду порівнювати їх з апостолами і мучениками, але питаю, котрий царь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий царь або король воскресив мертвих, очищував прокляжених, робив сліпих видопашми?“

„От тому-то королі і всі пануючі тим більше повинні бооятися гесни, чим ближше вони тут, на землі, мають привілеї перед своїми ближніми для власної роскоші. „Сильних людей сильно будуть мучити“ говорить св. письмо. Чим більше людей їм підлягає, тим більший рахунок вони повинні одати Господені. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то як же тяжка ця задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церква вимагає строгої покоти за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своїх честолюбних цілів? Вони, правда, говорять: „Наша вина!“ але в душі радується розливом крові, dokonаним для піддержання того, що вони називають своєю честю, і не роблять

стойники королівські не хотіли zgodитись на таку уступку, бо, як говорив королівський постідарій, половина земель у цілім королівстві перейшла зовсім од короля в руки духовенства. Навіть значна часть духовенства не бажала острого кордфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Паскалі також боявся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, було владжене угодою. Король, котрий перед тим уже звернув був захоплений його братом, а почасті й ним самим, церковні маєтності, zgodиша на те, що зрієса форм інвеститури єпископів і аббатів, це б то вручення їм перстеня і жезла, але єпископи і аббати все таки мусили складати королеві присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправи моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено заборону женитиби духовних, осуждено пьянство і т. и. хиби духовних, содомію, дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на цей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей. Сварка за інвеституру також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I без ушербу для авторитету державної власти.

Джерелом дальших принципіальних конфліктів між державними інституціями і духовенством були судєбні привілеї і претензії духовенства. Ті судєбні привілеї духовенства починаючи од Константина Великого по малу збільшувались; витворились одрубні суди для духовних не тільки в справах спеціально церковної дисципліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнуто за часом і багато світських справ, напр. спадкові, з такою чудною тепер для нас причиною, що спадок має звязок з смертю, при котрій буває присутній священник. Не хочіаи само підлягати світським судам духовенство рівночасно не тільки судило світських людей за проступки проти віри і навіть проти моральности, але жадало, щоб церква клатвала кішеня ним на світського чоловіка була рівнозначна з повадженням проклятого також усіх горожанських прав. Фальшиві Декреталі, так звані, Ізідорівські (Псевдо-Ізідорівські) розширили і систематизували ті привілеї і претензії духовенства. Папа наіправ на їх виконування в противенстві до правних обичаїв рійних країв. Вільям I, бажачи мати підмогу пап і духовенства, значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила привілеї і претензії духовенства, а за часів Генріха II, котрий сам і його правники збали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судєбних інституціях, мусило прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упривілейоване положення духовенства викликало воіпющі надужиття. Зараз в перших роках панування Генріха II, вия-

вились більше як 100 тяжких злочинств, зроблених духовними особами, в тім числі і вбийств, що лишались безкарними з боку судів, або були карані пустою на думку світської суспільности, карою — забороню богослуження на короткий час.

Генріх II і його правники надіялись дійти до згоди з єпископами що до цього питання при помочі між иншим, і новоизбранного архієпископа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архієпископом 1162—1170), которого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своїх рахунках, бо Бекет, ставши із світського вищого урядника архієпископом, почувши до обовязку боронити всіх привілеїв духовного стану. Швидко по введеном в новий уряд Бекет покликав перед свій суд одного священника, обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив його всього на 2-літнє усунення од богослуження. Та все таки згадки Бекета про його світське урядвання одбали мабуть у нього певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовність піддатися домаганням короля.

З боку короля поставлене було єпископам питання в дуже неозначеній формі: чи zgodуються вони підчинятися добрим старим обичаям? На це більша часть єпископів одповідала ні це, ні те, що, мовляв, вони zgodуються додержувати старих обичаїв, але з захованням прав їх стану і церкви (*salvo ordine suo et jure ecclesiae*). В королівським питанню крилось почасти також бажання, щоби ті „добрі старі обичаї“ значили обичаї саксонських часів, коли то й духовенство судилося на спільних судах, але суди ті були земськими зборами, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Тепер корона, встановивши суди зовсім залежні од неї, хотіла очевидно чогось нового і по формі, і по суті. Бекет мусив це розуміти ліше, ніж хто небув другий і, як бувший королівський правник, мусив у глибини душі признавати жадання короля справедливими, бодай по части. От тим то він обичая королеві коритися старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудився клерикал, котрий говорив: „не подоба світським судити духовних“ — і почав просити папу, щоби звільнив його од обіщані даної королеві. Тимчасом королівські правники виробили проект із 16 постанов (*Constitutiones*), котрі й предложено в р. 1164 зльодів магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони й називаються Кларендонськими постановами. Постанови ті здуже ограничували упривілейоване положення духовних. Перший пункт оддавав рішення спорних питань про підсудність духовних — прямо королівському суду. Третій пункт обовязував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде це потрібним, передасть їх

судові церковному, а коли духовний буде обвинувачений, або сам признається в зброєному злочинстві, то церква не повинна давати йому захисту. Сама постанова позбавлявала духовних права кидати клятву церковну на королівського васала без попереднього розслі у справі королем або його намісником. Четверта постанова обмежувала безосередні зносини духовних з папою забороняючи, кому б там не було візджати з Англії без дозволу короля. Восьма постанова забороняла перенесення апелїції далше по за архієпископа, це б то да папи, без дозволу короля. Двадцяття постанова приписувала, що в часі вакансії архієпископства, єпископства і аббатства доходи з них їдуть для короля аж до нового вибору, котрий dokonується в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеві на вірність за всі світські користі сполучені з його званієм.

Ті постанови, розуміється, були ухвалені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити проти них, і Бекет, хоч і заявив, що не досить добре знає старі обичаї, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печат до постанов, коли йому предложено їх копію. Аж по скінченню збору архієпископ почав явно жалкувати за своєю уступчивістю, повідомив про все папу і наложив на себе 40-днєву покуту. Папа осудив кларендонські постанови і увільнив архієпископа од даного на них призову.

Дальші подробиці цього конфлікту одвели б нас од головного предмету. Пригадаємо тільки, що Бекет, обвинувачений королем між иншим і за провини ще давніше на канцлерській місці вдягнї, втік на континент, потім згодився був помиритися з королем і вернутись до Англії, але зараз же наложив засуд на тих єпископів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи принца наслідника і т. и.

Король, що в ту пору пробував у своїх французьких маєтностях, сказав необережні слова: "Чи ж ніхто не увільнить мене од того попа?" Чотири королівські лицарі вирушили до Англії і вбили прімаса в церкві в Кентербері. Це злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусив уступити папі і заявити, що дає своїм підданим свободу зноситися з папою і що він готов скасувати постанови протинї свободї церкви, коли вони видані за його пановання.

Але яка уступка короля була тільки тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу вийшли в життї і таким робом англійські духовні так само, як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рамки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли оборонити себе од королівського деспотизму, лишалось тільки одно: піднімати питання про спільні права підданих супроти королів, вести

католицький антироялізм в рамки загального земського лібералізму. Цей новий політичний настрій духовенства Англії проявився виразно під панованням короля Джона (1199—1216).

При вступленню на престол цього короля знов вибух дінастичний конфлікт: претендентом на престол крім Джона, третього сина Генріха II, був ще Артур, герцог бретанський, хлопчина, сини другого сина Генріха II, Готфрїда. По смерті брата, короля Річарда, Джон поквалівся явитися в Англії, щоб коронуватися в Лондоні. Літописець, звісний під іменем Матвія Паріса, або Паризького, оповідає про що коронацію ось що: "Коли зібрались архієпископи, єпископи, графи і барони і всі инші, що мали бути при коронації, архієпископ-прімас, ставши посеред усіх, сказав: „Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому по призванню милости Святого Духа (nisi ad universitate regni... electus) і то вибраний за свою моральну вищість, так як Саул, перший помазаний царь, котрого Господь поставив над своїм народом, хоч він не був анї царський син, анї не походив із царського роду, а також як після нього Давид син Есеев—перший за те, що був хоробрий і спосібний до царської гідности, а другий за те, що був святий і покійрий. Таким способом, хто перевищує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на власть і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевищує всіх, то на його вибір легше і швидче можна згодитися. Це ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечною благородного роду, і ми, призвавши ласку Св. Духа, вибираємо всі його однодушно зарівно на основі його заслуг, як і його царської крові".

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архієпископа Губерта, на що він говорив ті слова, той одповів, що він наперед предвидів і якимсь вшуванням був навчений, що цей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англії, і причинить їм багато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повної свободи поступування, він, архієпископ і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборів.

Порівнюючи слова англійського прелата з словами папи Григорія VII і з біблійними текстами про Саула і Давида ми можемо ясно побачити, як перемінив англійський прелат папські і біблійні ідеї. Папа остаточно глядять зовсім негативно на світську власть і на царів, біблійні тексти однегати назначування царів у руки пророків божих, а архієпископ Губерт признає їх вибір усім народом, розуміється, при авторі-

тетнім співуділі духовенства. В словах англійського архієпископа ми бачимо таким робом, як принципи клерикально-біблійного лібералізму входить складовою частиною в склад лібералізму земського—в тім їх велике історичне значіння, а zarazом значіння всієї опозиції англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті принципи висловлювались у біблій і в пап, клерикальні поняття про права духовних доводили тільки до нової однини деспотизму—духовного, папського; натомість приведені в зв'язок з правами земських ідеї англійських клериків стали вихідною точкою всенародної опозиції. Це зовсім виснажило під час дальшого панування короля Джона.

4. Великі хартії вільності.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий вживав архієпископ Губерт у своїй коронаційній промові. Роскішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрий і при тому безхарактерний, непостійний,—він мусив обриднути панам духовним і світським, і багатим мшцанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихилити до його простіших людей. З перших же часів свого царювання він обурив проти себе вищі стани, більш усього зборами грошей без їх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеві, що не підуть з ним на війну на континент, коли він не буде шанувати їх права. Так і зробила більша частина їх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на континенті через те, що барони його покинули, наваж на їх землі новий не легкий податок, котрий їх^{*)} ще більше обурив. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними з поводу настановлення асладника архієп. Губертові, котрий умер в 1205 р.

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи настановлення церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді з світською людністю, принаймі вищих станів; 2) настановлення достойника од короля, при більшій або меншій згоді капітулу і 3) настановлення його од папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію, і традиції практики. В англійській державі кларендонські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерті архієп. Губерта капітула кентерберійська вибрала йому наслідника, не спитавшись короля, і послала його в Рим на посвяту до папи. Король розлючений звелів капітулі вибрати при собі другого кандидата. Але папа, знаменитий Інокентій III звелів тим членам кентерберійської капітулу, котрі з'їхались у Римі, вибрати кандидата зовсім наново. Вибір упав на кард. Степана Лангтона, чоловіка шановного і вченого, товариша і приятеля папи. Король не хотів прийняти цього вибору і тим часом держав маєтки

архієпископії, як вакантні, і брав собі доходи з них. По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердікт і коли король, у одповід на те, став мучити духовних, захоплюючи при тім їх маєтки, то папа об'явив Джона скінутим з престоло Англії і предложив королеві Франції взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але, непевний в помочи і світських своїх підданц, піддався папі (1213), та вже аж надто, так що стратив останню пошану у світських англічан: він не тільки згодився на вибір Лангтона, але признав себе васалом папи, виповняв перед його легатом обряди підданства і обіцявся платити в Рим, окрім звичайного динарія св. Петра, ще 1000 фунтів щорічно.

Коли прибув у Англію Лантон і з короля знімався по обряду церковному прокляті папи, він присягав „любити святу церкву і боронити її од усіх супротивників, встановити всі добрі закони своїх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і оддавати всякому його право“. Тим часом ні світські, ні навіть духовні пани не вдоволялись такими обіцянками короля. Світські знов заявили йому, що вважають себе не обов'язаними йти з ним у похід на континент, і представили ому скарги на його чиновників, а надто шерифів. Між духовними Лантон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладався на ту покірильність, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантії для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узязяв організувати опозицію проти короля з людей світських і духовних укупі. Вже на Великій раді 1213 р. Лантон говорив нарізно з де-якими з світських панів, показував їм хартію Генріха I і казав, що спіраються на неї пани можуть „повернути старий стан вільності, страчених давно“. Далі Лантон звелів прочитати прилюдно цю хартію^{*)}. Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив її текст.

В осени 1214 р. король Джон вернувся з походу на континент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські з'їхались у один монастир, мов би то на богомілля, а на ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там знову читано хартію Генріха I і всі запрягли, що „коли король не згодиться дати закони і вільности, котрі обіцяні в цій хартії церкві і магнатам, то вони будуть вювати з ним і одречуться од підданства йому“. Тодішній літописець каже: „З того дня, як була виявлена хартія Генріха I, душі всі були при-

^{*)} Треба завважити що цей збір Великої ради відбувався в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII ст. В часі ж Генріха II ради такі бували в королівських будинках для полювання. Ця ріжниця місця збору Великої ради показує і ріжницю стану їх перед королями і участь, яку прийняло духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

тягнуті до її прихильників; усі казали і думали, що вони стануть, як стіна за Божий дім, за вільність церкви і царства." На Різдва магнати явилися у Лондон озброєні, але король випрохав одлести розмови в Велкден. 27 апр. 1215 р. магнати зібралися знов озброєні в Бракеїє з такою силою, що король мусив обернутись до Лангтона і де-яких магнатів і прохати їх посередництва.

Магнати склали „недуду“ (schedula), в котрій виложили свої бажання і котру передав королеві Лангтон. Пункти цієї недуди в суті своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностей 15 юня 1215 р. На них усе дивилися як на поновлення „старих законів і звичаїв царства“^{*)}. Король розсердився, прочитавши ті пункти, сказав: „чому же барони не жадають од мене і моєї корони“ і додав, що „ні за що не одстанеться ім у підданство“. Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали його „маршалком війська божого і святої церкви“. Міщани Лондона одчинили їм свої ворота і магнати з Лондона покинули все лицарство пристати до них. Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що урядя скарбу і тарифів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеві, ні покортись йому.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалувався на них папі і казав, що через них не може сповнитися обіцянки—виступити в хрестовий похід. Нарешті король мусив піддатись, прийняв баронів у таборі коло Вандзору, на пляжу, котрий звався „Лугом народ“ (Runnymede) д. 15 юня 1215,— день на віки пам'ятний в історії вільності для англічан, як і для чужинців! Переговори йшли до 23 юня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котрої прикладена була велика печат державна.

Велика хартія вільностей (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі декіль пунктів^{**)}, котрі і ниніша наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх вищих станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з її тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкування феодальних відносин і до вкорочення самоволі королівських урядників,—так що приводити тут цілком ту хар-

^{*)} Ця capitula надруковані в Вѣмонт по оригіналу, котрий зберігається в британському Музею. В цьому музею продається фотографічна копія цих capitula, як і Великої Хартії 1215 р.

^{**)} Нагадаємо, що умови козаків з царяні московськими завляси у нас пунктами.

тію і розібрати її всю було б зайвим в нашій статті, котра пишеться не для спеціальної публіки^{*)}.

Перший пункт цієї хартії говорить так: Перш усього одступаємо Богу і цією хартією нашою стверджуємо за себе і за наслідників наших на наше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цівми і свої вільности непорушними. А що ми це хочемо зберігати, це видно з того, що ми по ширій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, одступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважається в англійській церкві за річ найважливішу і дуже потрібну, і що ми получили підтвердження того од нашого папи Іннокентія III. Цю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности її берегли. Також ми одступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших, на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники їх матимуть і вживатимуть од нас і од наслідників наших^{**)}.

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських васалів до казни і адміністрації, між иншим стан вліг і сиріт і їх оддання замія, опіку, сплату довгів, між иншим спеціально жидам, котрі були в силі при Джоїні, як його кредиторі: §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 особію про суд присяжних сусід для вільних людей і рівних (пері, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволою королівських чиновників, між иншим в жаданню возів і коней од вільних людей. Особим § 45 король обіцяв назначувати своїми чиновниками тільки людей, котрі знають закони царства і хотять совісно їх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полєкшу в держанню кіселі, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохалися у полюванні; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників-чужинців і чужого війська; §§ 52—55 обіцяли усунути надужиття королівської власти, зроблені в останні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в їх кривдах уельсів і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних англічан і т. д., і т. д.

^{*)} Текст хартії, виправлений по чотирьох оригінальних списках, що зберігаються до наших часів (з них два можна бачити в Британському Музею), див. у Stubbs і в Веллслі. Російський переклад у А. Ясичевського, „Исторія Великой Хартии въ XIII столѣтїи“, в київських „Универс. Извѣстїях“ 1888 р.

^{**)} Початок цього пункту нагадує особію хартії вільностей церковних, видану королем 1214 р., але не треба думати, щоб одступлена королем вільність виборів була зовсім уже нова. Цією хартією король одступав церковним товаришам право вибору достойників, але в тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) мятежна на час відваканії належала до короля. Коли ж за-для якої небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти нього резоної причини. Так воставалась усе таки причіпка для королівської самоволі.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й: «Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і в водах. Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі інші городські громади (civitates), бурги, міста і порти володіли своїми вільностями і вільними звичаями». Цим пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим покляли одну з мінішніх півданих для зросту вільностей у Англії. Щоб скласти їх ціну, треба обернутись напр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV—XV ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до ціл через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річках Англії, і встановив одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі. В цих установах видно увагу до торговельних інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людности. Цими установами Англія дістала потрібну для торгу одномірність багато раніше, ніж усі інші європейські держави.

Властиво конституційний, ліберально-політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусив підняти корольське здирство, що так увірлює магнатів: «Ніякий податок од щита, ні помічне (nullum scutagium vel auxillum) не буде накладатись в наших царстві інакше, як спільною радою нашого царства (per commune consilium regni nostri), або коли нашу особу (corpus nostrum) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставлятися у лицарі, або наша старша дочка одлаватись заміж, та й тоді буде назначатись тільки розсудне помічне; подібно хай буде і з помічним од міста Лондона».

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: «А для збору спільної ради царства для постанови помічного, окрім трьох означених вище випадків, або податку шитового, ми будемо скликати архієпископів, аббатів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загалом через шерифів і балифів наших усіх тих, хто держить лен од нас просто (qui de nobis tenent in carte) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в пернє місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору».

Дуже мудро поступили магнати, котрі склали пункт хартії; в тому, що признали і своїм васалам такі ж самі права, яких вимагали й собі од короля: § 15 дозволяє сюзеренові брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в тих трьох випадках, коли і король може брати з своїх васалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посвяті старшого сина в лицарі, при одданю старшої дочки заміж, а окрім того

§ 60 говорить загалом, що «всі означені вище звичаї і вільности, котрі ми (король) одступили для наших (васалів), хай зберігають і всі в наших царстві, духовні як і світські, для своїх васалів». Такими постановами всі вільні люди Англії були заінтересовані в піддержанні хартії, котра ставала загалом земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (droits de l'homme), або основними правами (Grundrechte), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ні один вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнений у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти нього, ні пошлемо проти нього інакше, як після законного суду його перів і по закону земському. § 42: Дозволяється кожному вилздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безпечно, по суші і по воді, під умовою зберети нам вірність (прибавлені далі обмеження цього права в часи війни).

Цікаво, що § 41 дає вільність входу і виходу, і проживання в Англії також чужозстороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії з усіх держав європейських, це б то, що в Англії і чужинці увільнені од сваволі адміністрації, а поставлені під руку суда, як і англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців,—але зваживши, що інтереси, а надто економічні, звязують тубільців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підтинає інтереси і тих тубільців, котрі мають з ним діла. Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи англічанам вільність виходу і повероту до своєї землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі одступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудньорю, як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середині віку. В § 61 король говорить так: «Позаяк для Бога і для поправн нашого царства і для ліпшого втихомирення незгоди, що вишла між нами і баронами нашими, ми одступили все вище сказане, то, бажуючи радити з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і одступаємо їм нижче писану гарантію (securitatem), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, котро хотять, котрі мусять з усіх своїх сил берети, держати і заставляти, щоб шанувались мир і вільности, котрі ми їм одступили і цією нашою хартією утвердили,—значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наш балиф, або хто з чиновників наших в чому небудь согрїшило, або переступило який небудь з пунктів мира і його забезпечення, і вчинок (той-тї) буде показаний чотирьом баронам, з вище названих 25-ти баронів, то ті чотири барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія,

коли ми будемо за грянцями царства, виложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми його поправили. А коли б ми його не поправили, або, коли ми будемо за грянцями царства, юстиціарій наш не поправить і строк 40 днів після того, як буде показано нам, чи нашою юстиціарію, коли ми будемо за грянцями царства, то вище сказані чотири барони перенесуть ту справу останнім з 25 баронів і ті 25 баронів при допомозі всієї землі будуть примушувати і налягати всіма способами, якими зможуть, це б то захоплюючи замки наші, землі, посілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена по суду їх, тільки не торкаючи нашої особи і королеви нашої і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то знов будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в країні схоче, може записягти, що, для виповнення всього вище сказаного, буде слухатись наказів вище сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно дозволяємо присягати, і нікому не перешкоджатимемо присягати. А всіх тих із країни, хто сам по собі і по своїй волі не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як вище сказано*.

В середні віки подібні формули, котрим сам государь освящав право виступати проти нього, ми знаходимо в багатьох краєвих статутах. Новіші ліберальні теоретики иноді бачуть в них право супротивлення, подібне до того, яке виголосила французька „декларация прав людини і горожанина“ 26 авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про „право супротивлення“ і покажемо, що думка про нього власне пізніша од середніх віків і зривалась тільки з часів реформації, коли повстала в різних країнах Європи принципіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в вище приведеному § хартії 1215 р. по 25 баронів говориться не про супротивлення королеві, а про те, як примушувати його поправити ту кривду, котру він або чиновники його зробили, — це б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивлення. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на нього (*distingere et gravare*), це був найвищий старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виконана: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцяє примусити своїх підданих.

*) „Люди народяться і зостаються вільними і рівними в правах. Ці права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивлення утискові (*la résistance à l'oppression*).—Про це право див. у Laveleye, *Du gouvernement dans la démocratie*.

Хартія 1215 р. була великим ступнем уперед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радикальним. Довго це прийшло англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи цієї хартії стали міцним законом землі. Король Джон зараз же об'явив, що хартія та не обов'язкова для нього і став наймати воєнків на континенті, щоб побити англійських баронів, а папа Інокентій III скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24 авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покоровив церкві і каже далі, що „ворог роду людського, котрий завше звик завидувати своїми хитрощами добрим ділам, підняв проти нього баронів Англії“. Далі папа наставляє баронів, що вони мусли би покійно упрощувати короля, а не силувати його, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджувався прелати свою незгоду з баронами на суд папи, бо він, як васал папи, навіть не має права розпоряжатись сам у царстві. Умово, котру барони вивали в короля, папа зве „гідкою і поганою (*vilem et turpem*), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і одбратуючою право і честь короля“. Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили його над народами і царствами (Сремій, I, 9—10, Ісаї, LVII, 6) щоб касувати всяку неправду, касує угоду короля англійського з баронами, як „сором англійського народу і велике небезпеченство для всієї справи хреста“ і „під страхом анахеми забороняє королеві її спободити, а баронам примушувати його до спободання, касує, як хартію так і всякі інші умови, ради не зроблені**).

Була ця найліпше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Європі політичну волю. Папа, раз добившись од короля покійности, виступав противником справи політичних земських вільности в Англії; признаком великого політичного розвитку англійських прелатів, принаймні таких, як Лангтон, служити те, що вони в цій справі не послухались і папи, і не одділяли „вільности церкві“ од вільности цієї землі. Барони не згодились зрестись хартії 1215 р., об'явили Дюкан скінутим з престолу і покликали короля Франції зайняти його. Папа поіменно і спеціально (*nominate et in specie*) прокляв баронів і церкві латеранській. Лангтон не скотив виголосити той прокляв у Англії, так що папа мусів його викликати на континент і на час оставив його од архієпископства, але знаходився духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського прокляну і справляли служби церковні так, мов би то його не було. Серед такого заколоту вмер король Джон

*) Була ця надрукована в Dumont, *Bullarium Romanum* і поміщена у Bémont, *Chartes des libertés anglaises* по опірціальному списку.

19 окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III, котрому всього пішов 9-ий рік.

Тут проявився з англійської історії перший раз та оз- (нака англійського політичного життя, котру звуть тепер словом компроміс (compromise), це б то згода, при котрій певна партія робить поступки формальні, щоб зберегти суть справи а в усім разі поступки кількості (квалітативні) а не яко, востні (квалітативні), бо іншине згода була б гідною безпрічності. Ліберальна партія баронів, щоб уберети Англію од домашньої війни, згодилась одступити од короля французького, а признати королем Генріха III з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Маршалъ, граф Пемброку. Велика рада була скликана 11 ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіщав „поновити цяслівні часи його благородних предків, привернувши вільності і добрі звичаї“, а на другий день була объявлена, „по просьбі і за ухвалою“ магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ця хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані речей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Цей випуск можна пояснити так, що § 12 вмешчував королівську власть і на ділі, і в теорії. Останне було новиною, противною релігам і папі, і параграф через те мусив бути викінчений ради них,—а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках принаймні на час, поки король зросте, і од них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить, на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану речей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, zostавлені і навіть редакція деяких статей про суди це більше вме шувє силу королівську*).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало одмінний од тексту 1216 р., як даний королем по добрій волі, вважався в Англії в слідуючих віках за основний закон, держаний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з їх політичною боротьбою. Пісяя того, що ми сказали про одмінні між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема рації спинятись на хартії 1225 р.^{**)}.

*) Хартія 1216 р. надрукована одповісно до хартії 1215 р. у Stubbs, Select charters; у В'ємонті надрукована хартія 1215 р. так, що особнім шрифтом (італіком) одмічені ті частини, котрі викінчені в хартії Генріха III.

**) Текст II див. В'ємонті. Сравни всі три хартії Генріха III у Stubbs, Select charters. Ми не розбіремо дані тієї самої хартії 1217, бо вона має дуже спеціальну вагість.

За часи царювання Генріха III (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них. Але сам король Генріх III все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі— і в адміністрації самовольствував досить, роздочкои уряди французам, родичам своєї жінки і матері. Папи підірали короля, бо сами посилали на духовні уряди в Англію чужинців, римлян, як їх звали в Англії, котрі дбали тільки про те, якби набрати в Англії грошей для Риму і для себе. Через те все довге царювання Генріха III пройшло в боротьбі між ним і баронами, а поруч з тим ішла, хоч більш глуха, боротьба англїчан, навіть духовних, з римлянами, котра виставляла нагору прелатів патріотів, як єпископ лінкольнський Гросетет, „великий неприхильник римлян“, щось середнє між Лангтоном і Віклемфом, приятель і порадник Сїмона Монфора, одвного прудвника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли склинути хвилеві прояви боротьби між баронами і Генріхом III, то головною справою в ній являтьсь змагання парламентів поставити в залежність од себе адміністративну машину державу, котра по принципі нововвропейських держав і по звичаям була в руках королів. Справа ця в Англії була рішена на користь парламенту тільки у XVIII ст., коли виробилась постійна практика кабинетних міністерств, виділяємх з парламенту, це б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декорациями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III, більше або менше силою навязани королеві, бували пробами такої перемінї Англії власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже передчасні та не дуже її популярні, бо збивались на олигархію.

Ми далеко б одійшли од властивої речі нашої хартії, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III і через те скажемо тут тільки про те в ній, що просто торкається до хартії і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартія вільності не була мертвою буквою.

В 1253 р. Генріх III мусив іти в похід у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили його підтвердити Велику Хартію і взагалі обіяти ненарушимо держати звичаї і вільності кравів. Прелати і барони склали грамоту великого проклону (excommunicatio generalis) всім, хто порушить ті вільності. „Властю (auctoritate) Бога, всесильного Отця і Сина, і св. Духа, і преславної Богородиці, вічної Діви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла, і всіх апостолів, святого Томи архієпископа і мученика, і всіх мучеників, і дів святих, всіх святих божих-одлучаємо і анафемствуємо, і од святої ма-

тері церкви одкидаємо всіх тих, хто свідомо і злотно одніме або загараб що у церкви самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільності, або старі ухвалені звичаї царства, а головню вільності і вільні звичаї, котрі містяться в хартиях спільних вільностей і в лісовій, одступлених паном королем архієпископам, єпископам і другим прелатам Англії, графам, баронам, лицарям і вільним властителям (*libere tenentibus*) навмисне і свідомо порушить, алама, вменшить або змінить, яко чи тайно, словом чи радою, а також і всіх тих, хто проти тих хартій, або якої часті їх видасть статуту, або послуговуватиметься едиктами проти них, писарів тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним" (т. д. *)).

Коли обряд виголошення прокляну справляли в церкві, Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а тільки, показавши на серце, сказав, що „серце його служить найчистішим свідком“, і записягнув, як чоловік, християнин, лицар і король, коронований і посвячений—берегти хартії. Але він не думав держати своєї присяги, „словаючи,—як каже продовжатель літописі Матвія Паризького,—тих посланців сатани, котрі казали йому, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить його од присяги“. Папа дійсно звелів англічанам платити королеві десятину, бо той обіцяв їти в хрестовий похід.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (*Leicester*) і єпископа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (*Provisio facta apud Oxoniam*), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз), в чому видно бажання ліберальних баронів сколивати до своїх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тільки ж в 1260 р. король усім захочити замок лондонський (*Tower*), а в 1261 отлучив од папи увільнення од присяги, даної парламентові і об'явив підданним, щоб не слухались урядників, назначених парламентським комітетом. Через два роки король знов згодився на Оксфордські постанови, а потім знов виступив проти них. Барони і король згодились передати суперечку в суд короля Франції, св. Людовика. Цей рішав (1264, *la mise d' Amiens*), що оксфордські постанови незаконні, бо ламають права короля (признані по св. письму і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартії, ствержені королівськими присягами. Такий суд не за-

*) Текст грамоти у *В ё м о л т*, *Chartes etc.* Екскомунікація накладьств-ск і на тих, хто нарушать мир короля і царства.

довольнив ні Генріха III, ні баронів. Барони послали королеві характерну заяву, що вони, „бажаючи зберегти добро і злорова тіла короля, будуть переслідувати його дорадників, як ворогів не тільки своїх, але й короля і держави“. Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам перед вів Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15,000, і францізанські монахи—тоді дуже популярні, як бідні братчики,—були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв його самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшло на нас дуже цікаві латинські вірші. Політичні думки ї можуть бути виложені так: „Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільності... Перше з англічанамі поводитись, як з собаками, але нарешті вони підняли голови, побивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все йому вільно робити для добра країни і нічого проти неї. Треба правити по законам, а не руйнувати державу, протиявлячись законам... Народ—не царський, а божий, і коли цар не по правді робить, то мусить бути скинутий! (*Rursum sciat (rex) populum—non suum, sed Dei... Si princeps eraverit, debet revocari*)... Треба щоб було відомо, що думав ціла громада народу (*communitas, universitas*), котра ліпше, ніж хто инший, розуміє свої закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують їх на собі шодня, знають їх найліпше. Більш того, коли діло йде про їх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постараються владготити їй так, щоб нікого не зачепити. Ціла громада народу найліпше може вибрати тих, кому треба дати в руки справи державні“ *).

Треба тільки зважити в цих віршах спомини жидівської історії по Біблії, але в досить вірському дусі, напр.: „царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів“ і т. д., і часто повторену думку про те, що виче всього мусить стояти закон, котрий об'язує у короля,—напр. „король не може правити, коли не шанує закону“; „коли хочеш царства, шануй закони“;—або: „звичайно кажуть: „як цар хоче, так і закон іде“;—а по правді інакше,—бо закон стоїть, а цар паде“ **).

З цих слів видно, наскільки була вже ясна ліберальна думка серед письменних англічан в часи баронської війни.

*) Ці доки вірші надруковані в вид. *Thomas Wright, The political Songs of England, 1839*, стр. 72—121.

***) *V. 449 Quod non potest regere qui non servet legem... v. 45. Si regnum desideres, leges venerare. VV. 871—872:*

*Dicitur vulgariter: ut rex vult, lex vadit;
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit.*

Політика партії Сімона Монфора в значній мірі одповідала тій думці.

Маючи в своїх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля. Між иншим тодішній уряд прославився пробами розширити склад парламентів, так щоб вони справді приблизилися до того, щоб бути одноручниками всієї громади народу (*communitatis, або universitatis populi*).

Грамотою королівською з 3 юня 1265 р. звелено було шеріфам прислати в парламент по 4 порядніших, лицарів вибраних згодою ради графства (*quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos*). Проба ця була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р., в пору своєї незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у похід на континент, кликав на Велику раду „по 4 чоловіка од графства для розмови про справи державні“ (*quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis regni nostri*). Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами. Тільки ж про той збір 1213 р. нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III кликав по 2 лицарі од графства, щоб сказали, яку помір грішми вони йому назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 лицарі од графства „для наради про спільні справи державні“ (*tractaturi super communibus negotiis regni nostri*). Прості лицарі бували в радах державних, або парламентах здавна,—тільки участь їх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих лицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їх кликало в певнім числі од кожного графства, це давало правдиве представництво лицарського стану в парламенті поряд з магнатами, котрих кликало туди кожного особито. До того ж важне було те, що лицарі-носили мусили вибиратись на зборах графства, а на тих зборах бували послі од усіх вільних людей по громадах і послі та урядники з міст; там власне лицарі, формально посвячені, перемішувалися з простішими вільними посідателями землі і потроху зивалися з ними в один стан, котрий пізніше прозвано на пів лицарським іменем есквайр (*scutarius, écuyer*—щигольники). Вибір лицарів-нослів в парламент на зборі графства мусив перейти в вибір посла од усіх вільних посідателів (*freeholders*) графства, далі всіх заможніших селян, котрі вважалися у стані збурюється як лицарі,—в представителство од графств взагалі.

В 1265 р. уряд партії Монфора покликав у парламент не багато магнатів і тільки по два лицарі од графств, та за те покликав по два послі од міст, бургів і пяти портів. Цей парламент можна вважати за перший в Англії, котрий так чи инакше представляв усі вільні

стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись матір'ю національного представництва в Англії. Між иншим цей парламент 1265 р., зібраний в Лондоні, настояв, „щоб по одноступній згоді і волі короля, і сина його первенця, прелатів, графів, баронів і всієї громади царства“ (*communitatis regni*) були підтвержені хартії вільностей, щоб списки їх були послані в усі графства і щоб їх читали в зборі графства (*in pleno comitatu*) двічі на рік. То була найбільша публічність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлося незабаром видержати ще один, і не легкий, іспит: партія ліберальних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радикальною і трохи виключною (ми вказали, що в парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своїх особистих противників, уважався чужинцем, бо тільки по матері був англійчанином і держав в Англії маєток, а по батькові був француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно протинна Сімону, князь наслідник утік од нього, став на чолі тієї партії і вступив побити військо Монфора, навчившись од нього ж тактики. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в його таборі і станув на боці його противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (*Dictum de Kenilworth, 1269, у Stubbs, Select Charters*), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностей і хартія лісова.

Наскільки в часи Генріха III, вже вкоринилися у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона „Про закони і звичаї Англії“ (*De legibus et consuetudinibus Angliae*). Брактон був суддею королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських, ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царської власти і про законність усякої волі царської. Брактон чить, що государь єсть „король (rex), коли добре поступає, а тіран, коли притисняє народ і панує насильно“. Проти римської формули, що закон єсть воля царська, Брактон станив свою англійську: „має силу закона те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави короля по правлах було постановлено“. (*Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponsione, auctoritate regis, juste fuerit definitum*). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підтримувала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато, особливо з часів Едуарда I, коли в Англії почали швидко вчити і римське право, але те право служило для впорядкування суду і адмі-

ністрації, а не могло підняти земсько-либеральних політичних поглядів, які викладав Брактон. Суть роботи Лантонів і Монфорів стала основою англійського публічного права *).

Коли Лантон, Монфор і т. и. можуть уявлятися батьками англійського лібералізму, то Едуард I, котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгою корою (1272 до 1307), може вважатися першим взірцем англійського консерватора. Звісно, що англійській консерватизму визначається тим, що власне не має в собі ретроградства, і задовольняється тим, щоб зберегти існуюче і не ламаючи того, що вже було виборено поступовими, послугувати ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини, щоб уберегти свою практичну силу, або розширити її. Їже в умові, установленій в Кенільворті видно такий консерватизм, котрий признав хартії Генріха III. Далі видно його і в тому, що Едуард I зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий можна було вважати революційним, а власне з покликання до парламенту унормованого посольства од графств і міст. Уряд Едуарда I робив це, звісно, не з абстрактної раді, а перш усього мабути тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти їх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони сами згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простіші люди могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів од міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав їх на особну раду за-для накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати їх регулярно в усій країні.

Тільки ж Едуард I не думав зрідкати в принципі свого самодержавства і через те вийшли і в нього конфлікти з підданими, найбільше з магнатами, духовними, як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на підданих і взагалі збирати з них гроші по своїй волі, а окрім того думав, що васалли його мусять йти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англії. За цих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з підданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франції, Уельсі і Шотландії, світські барони і міщани ледве згодилися на податок для короля, а духовні зовсім не згодилися, закриваючись паспською буллою Clericis laicos, що недavno була обявлена і між иншим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутатам духовних (в ян. 1297 р.), „що коли вони не держуть васальства (homage) і присяги, котрі обовязані вдержувати за свої баронства-лени, то і я нічим не обовязаний перед ни-

ми“,—і став захоплювати маєтки духовних і заборонив судам розбірати їх справи. Так духовництво було поставлене „без захисту руки королівської“. Зраз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб шли з ним на війну на континент. Барони не згоджувалися.—„Клянусь Богом, графе,—сказав король до гр. Маршалля, котрий був одом із головних провідників опозиції,—що ти або підеш або вистигнеш!“—„Тим же клянусь, королю, що ти не піду, і не вистигну!“ відповів Маршалль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся вовна в королівстві була передана в руки його урядників. Едуард уже не вперше налягав так на вовну, то забіраючи її по своїй таксі, з тим щоб пролати дорожче, то видаючи її назад властителям по одержанню од них певного податку і т. и. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитися з Англії до Фландрії, де по містах розрослось ткацтво і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом втручання короля в цю справу зачіпало інтереси як властителей землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на особний з'їзд, щоб радитися, як приборкати короля. З свого боку архієпископ скликав духовних, щоб порадитися про „важну справу великих хартій вільностей і лисові, і про права, і вільности церкви англійської, щоб примусити короля підтвердити їх і шанувати“.

Король сполонився, скликав у Лондон правильний парламент, помирився з архієпископом, вернув йому „баронію“ і обіцяв ствердити хартії, коли вони дадуть грошеву поміч. Барони згодилися дати восьму, а міщани п'яту частину свого рухомого маєтку. Визджаючи з Лондона до війська король урочисто прощався з народом, ставши на естраду перед двірцем з сном, з архієписком і одним з графів, просив прощення в народа, заявляючи з сльозами в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеві, складав причину того на війну. „Я тепер виставляюся на смерть за все,—сказав король.—Коли я вернусь, прийміть мене, як це ви робите сьогодні, і я вам оддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону моему синові“. Архієпископ плачучи присягав бути вірним королеві, і всі присутні присягались, злімаючи руки до неба.

Тільки ж уся та сльизива сцена мало змінила стан короля і васалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плести на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обовязані служити королеві у війні в Фландрії, що окрім того їм і не можливо йти в похід. Бо королівські здирства всякого роду збіднили їх *).

*) Заирстаа ті перечислялись: nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, rises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bobus, vaccis, carnibus salis, sine solutione alicujus denarii... Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

*) Про Монфора див. монографії німешку Pauli і французьку Bémont.

лися, щоб були поновлені хартії, „котрих усі пункти зламані на велику шкоду народа“. Особливо жалувалися парламент од усього народу (*tota communitas*) на забір королем воєни.

Король одповів на цей протест грамотою до шерифів, в котрій досить гаряче і зручно розвин те, що сказав у своїй прощальній промові лондонській. Грамота ця нічого не помогла. Духовенство зібралось в Лондоні і послало до короля двох єпископів сказати йому, що духовенство не може дати йому грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепити маєткі церковні. Король не дозволив на це, не дозволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословення в єпископів і одпустів їх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим од'їздом одержав звістку, що депутація баронів виявилась перед державним скарбником (*Scaccarius*) і зложила іменем „баронів і всієї громади (*communitas*) державної, духовної як і світської“, протест, переданий королеві, подібний до того, про який ми розказали вище, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити воєну. Протест висловлював напередити загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в став „рабства, як випли крові і своєвольні податки“. Король одповів і на цей протест указом скарбникові: „зібрати восьмину, а про воєну казав, що він заплатить ціну її. З тим король одплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина-наслідка.

Барони, котрі не пішли на війну, не дозволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то воєни не згодилися, кажучи, що без згоди народу ніякого податку не вимагати або накладати не можна (*sine quodam assensu tallagium non debet exigi vel imponi*). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помиритись з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Маршалем і Герефордом. Од імені короля був скликаний парламент, куди послані були і ті барони, а в грамоті до шерифів було написано, щоб прислали депутатів од графств, щоб одержати королівські листи, стверджуючі хартії вільності*. Барони прийшли на парламент у Лондон з військом — домагалися, щоб їм була передана сторожа воріт городських — і одержали її. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут „Підтвердження хартії“, *Confirmatio cartarum* (10 окт. 1297).

На ділі цей статут (писаний по французькому, як це робилось в часи Едуарді, коли французькі лицарські романи підновили в Англії вживання мови нормано-французької), давав більше ніж старі хартії Генріха III. Цим статутом король „для чести Бога і святої церкви і для користі всього царства“ стверджує „Велику хартію вільності і хартію лісову Генрі-

ха III як установлені спільною згодою всього царства“, велить чиновникам об'явити їх народу і „касує всі постанови ім противні“ (§ 1). Окрім того велить, щоб копія з тих хартії з печаткою королівською велі послані в усі собори церкви в державі і читалися двічі на рік (§ 3), щоб архієпископи і єпископи об'явили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою нарушить ті хартії і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5-им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попередеру „за згодою і доброю вслею підданців, неповинні обертаєтись на повневолю і їх і потомків їх“ і не будуть для них обов'язковими на далі. Далі (§ 6) король об'являє „за себе і наслідників своїх архієпископам, єпископам, аббатам, пріорам і другим людям святої церкви, а також графам і баронам, і всім громаді земської (*toute la communaute de la terre*), що для ніякої потреби і ніяким способом не буде брати з держави ні податків, ні помічних зборів інакше, як за спільною згодою всього царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обов'язкових і усячених звичаєм. Останній параграф говорив про податок з воєни, що „на будуще король не буде брати його інакше, як за спільною згодою і з доброї волі, окрім звичаєвого податку з воєни і шкуру, установленого громадою державною“. (Текст у Stubbs і Bémont).

Одповідно § 3-му цього статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III і котрий звється *Inspeximus* од першого слов, котре стоїть в ньому після титулу королівського. Обидві ці хартії: *Confirmatio* і *Inspeximus* послані були в Фландрію королеві, котрого військом тим часом успіли побити фламандці. Король піддаючись „злій гордині“ підтвердив ті статуту і дав амністію баронам, з котрими посварився. Коли ж Едуард I вернувся в Англію (14 марця 1298), то він довго одкручувався, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто од себе, як того од нього хотіли. То він одкалав це на час, коли повное шотландці, то навіть парламент. Коли ж магнати догнали його, то Едуард сказав їм, що одповідь їм дасть його рада, Рада ж одловила, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: *salvo jure coronae nostrae* (з удержанням права корони нашої). Тоді магнати покинули парламент, після чого мусила наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шерифам окружний лист в оборону свою (*Statutum de finibus levatis*, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, напередити скликав знову парламент і об'явив сповнити всі його бажання. Та тільки через рік, 6 марця 1300 р. він видав нову *Confirmatio Cartarum* і при ній додаткові статті до старих хартії, — статут, котрий звичайно звать *Articuli super Cartas*, а далі нове видання *Inspeximus*. На слідуєчий рік парла-

мент зараз як зібрався, то заявив перше всього просьбу королеві, щоб „хартії вільності і лісова удержувались в усіх своїх точках“. З того часу в XIV ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і діставав од короля згоду (*placet, illi plet ac tunc*), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I, бо цей найліпший з королів англійських, як помирався з королем французьким і з голландцями, обернувся до папи (Клімента V) і дістав од нього увільнення од своїх присяг і касацио хартій. Папа було до 29 чер. 1305 р. об'явив, що „всі уступки, зроблені Едуардом магнатом і шляхті (*magnates et nobiles*) були більше силувати, ніж вільні“ і він „своєю апостольською повогою і повнотою влади одбирає їх, нищить, касує і об'являє скасованими, неіснуючими і безсилними (*revocamus, annullamus, cassamus, cassas, nullas et irritas nullamus*)“. Але ця касация вже спізнилась навіть до самого Едуарда I, котрий незабаром умер. Після нього ні один король англійський не міг зважитися на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком його уступки, хоч, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами.

З XIV ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважається одною з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III і Едуарда I. Це так званий статут „Про неплату податку“, *De tallagio non concedendo*. Найстаріший список цього документу знаходиться в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV століття під титулом неясним і неточним: *articuli inserti in Magna charta*. Але він не помічений числом і не вберігся в архівах парламентських і через те з XVII ст. королівські юристи роялістичного напрямку, а потім учені не признавали його законности. Теперішні вчені думають, що документ цей єсть або латинським зводом трохи теорізованим хартій Едуарда I, зробленим незабаром після них (*Stubbs*), або петіцією баронів, поданою в 1297 р. урядові. В усіхми разі важко, що цей документ переписувався вже з XIV ст. в списки основних законів або статутів, що на нього, як на статут, вказувала знаменита Петіція про права (*petition of right*) англійського парламенту 1628, навіть судді корони в процесі 1637 р. за неплату податків, не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі своєї цей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що одступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк ця суть передана в цьому документі тислю і ричуе, то ми й приведемо тут його перший параграф, котрий і дав йому його історичну назву: *Statutum de tallagio non concedendo*.

„Ніякий податок, ні поміч не буде накладатись, ні збиратись, ні нами, ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільної згоди архієпископів, єпископів і других прелатів, графів, баронів, лицарів, міщан і других вільних людей в

нашому царстві“. *Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praefatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in regno nostro—Повні тексти у Stubbs і Bémont.*

Коли порівняти оглянуті нами статуту Едуарда I з хартіями Генріха III і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III в хартії 1215 р., а власне § 12, котрий обов'язував короля прохати згоди „спільної ради“ царства для збору податків. До того треба додати, що раніше статутів 1297—1300 рр. діяв § 14 хартії 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III, а власне порядок тієї „спільної ради царства“ і ввела в ту раду дійсне національне посольство (од графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статуту 1297—1300 рр. признали кінце потрібний для законности податку „спільну згоду всіх членів царства“ (*commun assent de tout le roiaum*) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Мошфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англії конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) неодмінної потреби суду для того, щоб покарати англічанина і 2) такої ж потреби згоди парламенту, щоб наложити на англічанина податок.

Ці дві умови на ділі ламались не раз в історії Англії і стали зовсім непорушними тільки після революцій 1688 р., але з XIV ст. ні англійська людність не зрізалась уже ніколи цих двох основ, ні королі не сміли зовсім їх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI ст. склались обставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з цього права вирости і всі інші права парламенту. Раю парламенти англійські взялись за спосіб перше передавати королеві свої просьби і настоювати на тому, щоб получити на них згоду королівську, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з цього виростало право парламентів і на контроль видатки державних і на участь в законодавстві—той англійський принцип, котрий пізніше викладали юристи словами, що Англією править король в парламенті (*king in parliament*)¹ це б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

На цьому й урвалася праця н.к. Драгоманова. Слідуючу главу, що мала історично про фламандські хартії візантиски, покійник написав конвентом літом 1895 р., котре думав провести в Парижі, де селікі бібліотеки, а найто підмога бельгійських учених, а його приятелів, моли достачили йому матеріалу, а тім числі й такою, що досі не був опублікований. Та, на горе наше, смерть стинала ті плани. От тим то ми й виносмо цю частину його важкої праці, яку йому ободало викінчити, маючи ту сумну певність, що у нас нема чоловіка, котрий би змінив доверстві її до кінця так основно, з таким широким та світлим поглядом, який визначував завжди незабутньою М. П. Драгоманова.

Ів. Франко *).

*) Примітка до першого видання.

Український Декламатор

„РОЗВАГА“.

Укладив Олександр Коваленко.

Видання Друге, доповнене, змінене.

(Перше видання 4200 випродано за 8 місяців.)

В декламаторі надруковані українські твори хорів української літератури, а також молодих поетів і письменників України Російської, Галичини, Буковини і Америки. В тому числі нові поезії, які були заборонені Т. Шевченка: Євдокія, або Іван Гус, Заповіт, Кавказ, Поемація, Сон, Сава, Розрита могилка; Євдокія В. Сивенського і др. Музика: „Остання ніч“ М. Лисенка; „Ще не умерла Україна“ К. Стеценка. В збірнику твори 134 авторів з 62 патретами поетів, письменників і артистів. Збірник має 576 сторінок гарного компактного друку, сторінки зм'якшені, стильовому зняттям, кравецьким злизуванням художників: О. Славського, І. Буручка, В. Гавроцького, А. Іванова і др. Ціна 1 р. 25 к. в артистичній оправі 1 р. 75 к.

Рецензія на „Розвагу“.

- 1) Оцей збірник, це антологія, в якій надруковано в цілості, або в винокх твори 133 авторів старших і молодших із Російської України, Галичини, Буковини і Америки. Патрети надруковано 58. Видаючи представляється дуже гарно. Особливо папір і писмо гарні, які рідко побудується в наших видавнях. Книжка заслужує безумовно на розширення і повинна бути в кожній бібліотеці. („Литер. Наук. Вісник“ (у Львові), X т. 1905 р.).
- 2) Збірник д. Коваленка, для читання й декламування на сцені, вечерних дома, в громад. драм. курс. і т. д. хоча з'явився на світ ще в вересні (сентябрь) місяці, до воли, минулого року, слова, проте ністать в собі чимало речей поважних і давно обжаних в російській Україні, які за старого яву тоді було сподіватись побачити. Своєю книжкою д. Коваленко, ще в часи сподівання, зробив пролом в ґрінній але зме спорохнілій твердині, що облягала ніщо і кового правдиве вишкє слово людське, а українське—особливо. Збірник д. Коваленка стався радісім вістимаюм грядущої наші, кращого життя для української літератури і всього українського народу. Халя йому, радісім вістимаюм, вістимаюм того, що „Сонце ляє і за собою день веде“.

(„Кіевська Старина“ жарт—апрель год 4).

- 3) Рідко на долю літературних збірок випадає такий великий попит, який випав на долю „Розваги“, що в протязі 8 місяців розійшлося усе перше видання в числі до 5 тисяч примірників. Талановито уложено і чудово видана, ця книжка може бути названа скарбицею української поезії. В другому виданні ми зустрінемо твори нових поетів, які малоють в своїх віршах теперішнє життя, а також найкращі твори Т. Шевченка, які й досі були заборонені. („Кіевський Рич“ 19 жн 1906 р. № 118).

4) Друге видання впорядковано далеко краще, ніж перше, хоч проте і в другому виданні є де які хиби у виборі надрукованих в йому творів. Але достоїнства збірника безмірно переважають ті маленькі помилки. Дуже симпатична думка редактора познакомити читачів з молодими галицькими поетами, твори котрих друкуються в галицьких виданнях. Взагалі збічник може принести багато приємних хвилин любителям української поезії: в йому вібрано багато справжніх перлин української музи. (Київск. Гол. № 30 х. 1906 р. № 40).

„ГОРБОКОНИК“

Казка віршами для дітей і дорослих Олександра Коваленка. З малюнками, віньєтками, креслами і візерунками. Ціна 20 коп.

1) Це дуже цікава казка для дітей. Написана вою гарними віршами.
(Календарь „Р. К.“ на 1907 рік).

2) Популярну казку надзвичайно гарно переклав д. Коваленко на українську мову, і це забезпечило їй, звісно, широкий успіх. Легкість віршу, цікавість казки і живий гумор ось її головні достоїнства: Видання чепурне. Сила чудово зроблених малюнків і вишєток оздоблюють текст.
(„Свобода и право“ № 21 за 1906 г.).

3) Недавно ще цензура не пускала ні перекладів на українську мову, ні книжок для дітей, ні книжок наукових. Найбільша, може, шкода була для української нації з того, що діти, не маючи для себе української книжки, виростили чужими для свого народу, не добре розуміли народню мову і не мали до неї прихильности. Хоч тепер час і вільніший, а все ж ми ще гаразд не маємо що дати нашим дітям. Про це треба подбати як найшвидче. Про це подбав Олександр Коваленко, видавши свого „Горбоконика“. Діти читають його, як ми помітили, легко і з охотою, мова скрізь проста і добра.
(„Рідний Край“ № 7 за 17 лютого 1906 р.).

4) Переклад зроблено дуже гарно, навіть „кованих“ українських слів зустрічається мало. Книжка видана чепурно, як і взагалі всі видання І. Самоненка.
(„Комик“ 1906 р. № 2).

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „РАНОК“

1. „Рай і поступ“, проф. М. Драгоманова, третє видання. 40 коп.
2. „Хіба ж там треба?“ Л. Толстого (конфісковано).
3. „Цілість держави і автономія“, Пименової 3
4. „Прометей“, слова О. Коваленка, муз. К. Стеценка,
(для хора і піаніно) (ноти) 45
5. „Заздрі боги“, М. Драгоманова, 4-е видання 10
6. „Швейцарська спілка“, його ж, 4-е вид. 10
7. „Ще не вмерла Україна“, сл. П. Чубинського, муз.
К. Стеценка (народне видання) (ноти) 15
8. „Про волю віри“, М. Драгоманова, 2-е вид. 10
9. „Євангельська віра в старій Англії“, його ж, 6 вид. 5
10. „Царство Божіє вноутрі вас“ Л. Толстого, його ж, 2-е вид. 10
11. „Старі хартії вільности“, його ж, 2-е вид. 40